

Van de retorische en historiografische werken van Marcus Porcius Cato (234-149 v. Chr.) zijn talrijke fragmenten bewaard gebleven.

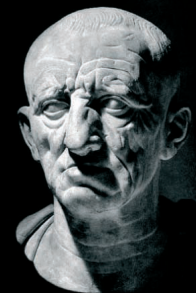
Robuust, stoer proza, waaruit een boeiend beeld oprijst van de dynamische ontwikkelingen in Rome, en bovenal van de kleurrijke figuur van Cato zelf.

CATO TEGEN HET MOREEL VERVAL

Cato

*Tegen het
moreel
verval*

VOLTAIRE

CATO

Tegen het moreel verval

VERZAMELDE PROZAFRAGMENTEN

Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Deze versie is bedoeld voor privé-gebruik van lezers.

Op de tekst rust copyright.

Overname van passages in commerciële uitgaven is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de uitgever.

Graag ook een bericht aan de vertaler:

vincent.hunink@ru.nl

Tegen het moreel verval

CATO

Tegen het moreel verval

VERZAMELDE PROZAFRAGMENTEN

Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

's-Hertogenbosch

Inleiding 9

ORATIONES (REDEVOERINGEN)

Rede in Numantia voor de ruiters 19

Voor het volk over de triomf 20

Bij de Atheners 21

Rechtszitting over zijn consulaat 22

Pleidooi tegen de Lex Junia over woeker 29

Tegen Quintus Minucius Thermus, over verzonnen
gevechten 30

Tegen Quintus Minucius Thermus, over de tien mannen 32

Tegen Manius Acilius Glabrio 34

Over de samenzwering 35

Tegen Lucius Quinctius Flaminius 35

Tegen Lucius Veturius, over het opgedragen offer 36

Over de levenswijze van Claudius Nero 39

Voor een uitbreiding van de paardengelden 39

Voor de bouw van een basilica 40

Over de Indigites 41

Over het weiden van een jong lam 41

Over kleding en voertuigen 42

Over standbeelden en schilderijen 43

Tegen ophangen van buit, tenzij aan de vijand ontnomen 43

Voor afdracht van buit aan de staatskas 44

Tegen Lucius Furius, over het water 45

Tegen Oppius 47

Over een landgoed voor olijfbouw 47

Over Laetorius 48

Tegen Annius 48

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Copyright © 2010 by Vincent Hunink, Nijmegen
en Uitgeverij Voltaire bv, 's-Hertogenbosch

Boekverzorging Studio Hanengeschrei, Utrecht

ISBN 978 90 5848 094 1 / NUR 302

www.uitgeverij-voltaire.nl

Tegen Quintus Sulpicius 48
 Voor het geval dat volkstribuun Marcus Caelius hem zou
 hebben aangeklaagd 49
 Bij de censorstrijd 52
 Tegen Gaius Piso 53
 Over zijn verdiensten, tegen <Lucius> Thermus, na zijn
 censorschap 53
 Over omkoping bij verkiezingen 56
 Pleidooi tegen afschaffing van de Lex Baebia 56
 Pleidooi tegen afschaffing van de Lex Orchia 57
 Over de militaire toestand in Istrië 58
 Tegen Marcus Fulvius Nobilior 58
 Over de krijgtribunen 59
 Tegen Publius Furius, voor de Spanjaarden 60
 Pleidooi voor de Lex Voconia 61
 Over de bevrijding van Macedonië 62
 Voor de Rhodiërs 62
 Over zijn uitgaven 63
 Voor zichzelf, tegen Gaius Cassius 66
 Over Ptolemaeus Minor, tegen Thermus, ofwel over het
 onderzoek naar Thermus 67
 Dat niemand tweemaal consul mag worden 69
 Over de Achaeërs 70
 Over koning Attalus en de belastingen van Klein-Azië 70
 Over de oorlog tegen Carthago 71
 Tegen Servius Galba, over de plunderingen bij de
 Lusitaniërs 73
 Resten van niet dateerbare redevoeringen 73
 Niet nader te plaatsen fragmenten 83

LIBRI AD MARCUM FILIUM

(BOEKEN AAN ZIJN ZOON MARCUS) 87

ORIGINES (OORSPRONGEN)

Boek 1 Stichting en oudste geschiedenis van Rome 97
 Boek 2 Oorlogen in Italië 103
 Boek 3 Verdere gebiedsuitbreiding 109
 Boek 4 Eerste en Tweede Punische Oorlog 112
 Boek 5 Oorlogen in het Westen en het Oosten 119
 Boek 6 Verdere oorlogen 127
 Boek 7 Diverse misstanden 128
 Niet nader te plaatsen fragmenten 132

DIVERSE WERKEN

Spreuken over goed leven 137
 Brieven 139
 Niet nader in een werk te plaatsen fragmenten 140

Nawoord 151

Omnummertabel 156

INLEIDING

Een vat vol tegenstrijdigheden. Die typering is goed van toepassing op de Vroegromeinse auteur Marcus Porcius Cato (234-149 v. Chr.), ook wel bekend als Cato de Oude en als Cato de Censor.

Hij is de geschiedenis ingegaan als de bikkelharte oorlogshitser met zijn eindeloos herhaalde uitspraak *ceterum censeo...*: ‘overigens ben ik van mening dat Carthago moet worden verwoest,’ maar hij pleitte meer dan eens tegen Romeins machtsmisbruik bij bondgenoten en provincies. Hoewel hij geldt als gezworen vijand van Griekse filosofie en van Griekse taal en cultuur in het algemeen, heeft hij zich van beide grondig op de hoogte gesteld. Zijn imago is dat van een Romeinse ‘doener’, als generaal en politicus, senator en zakenman, maar hij werd de beschermheer van een dichter als Ennius. Talloze malen klaagde hij Romeinse machthebbers en gezagdragers aan wegens corruptie, malversaties en zedenloze praktijken, maar ook zelf raakte hij keer op keer in processen verwikkeld, tot op zeer hoge leeftijd. Die heeft hij overigens, naar eigen zeggen, allemaal gewonnen.

Niet alleen in zijn publieke optreden is er het nodige af te dingen op de legendarische rechtlijnigheid van Cato. Ook in zijn persoonlijke leven blijkt hij meer gezichten te hebben. Al in de Oudheid werd zijn hardvochtige houding tegenover slaven gehemeld, maar hij blijkt zijn eigen slaven volop economische mogelijkheden te hebben geboden om zelf een kapitaal op te bouwen. En na de dood van zijn eerste vrouw heeft de grote oude Cato, roemrucht senator, veldheer, censor en cultuurdrager, zich niet te goed gevoeld om het aan te leggen met een slavin uit zijn huishouden. Zijn leven lang

bestreed hij weeldezucht en decadentie en leefde hij uiterst sober, vooral als de staatskas voor de kosten moest opdraaien. Maar volgens zijn antieke biograaf, de Griekse auteur Plutarchus (ca. 45-120 na Chr.), richtte hij op zijn buitengoed copieuze diners aan en was hij een aimabele en gezellige gastheer (Plutarchus, *Cato* 24). Het is duidelijk: het gaat hier niet om een clichéfiguur of doorsnee-Romein maar om een intrigerende en boeiende persoonlijkheid.

Dat blijkt zeker ook uit zijn schrijverschap. De aartsconservatief Cato blijkt op sommige punten een radicale en creatieve literaire vernieuwer. In tal van grote prozagenres begint de Romeinse literatuurgeschiedenis namelijk met hem: hij was onder meer de eerste serieuze geschiedschrijver die in het Latijn schreef, de eerste Latijnse redenaar van wie substantieel werk is overgeleverd, en de vroegste deskundige die zich waagde aan technisch proza oftewel vakproza. In Cato's geval betreft dat met name zijn encyclopedie opgedragen aan zijn zoon (*Libri ad Marcum filium*) en zijn boek over de landbouw (*De agricultura*). Dat laatste werk is integraal overgeleverd, waarmee hij tevens de auteur is van het oudste bewaarde prozawerk in het Latijn.

In Cato's eigen spectrum van waarden speelde de letterkunde geen grote rol. In zijn ogen was het het belangrijker de staat te dienen door militaire en politieke actie. Hij werd geboren in 234 v. Chr. in Midden-Italië uit een rijke familie van ridders en maakte snel carrière. Zo rond 200 was de Romeinse politiek eigenlijk nog een zaak van een klein aantal families van de hoogste stand, die van de adel. Maar de riddersstand was in de loop van de derde en tweede eeuw zo machtig geworden, vooral op economisch vlak, dat 'nieuwkomers' (*homines novi*) zoals Cato (en veel later ook Cicero) meer kansen kregen, als ze tenminste voldoende steun van adellijke beschermers hadden. Cato kreeg deze steun vooral door zijn energiek en rechtvaardig optreden tijdens verschillende militaire expedities. Het hoogtepunt van zijn carrière

kwam in 184, toen hem het ambt van censor werd verleend. In die functie bracht hij de nationale financiën op orde en startte hij een groots bouwprogramma. Ook nam hij maatregelen om de publieke en privémoreel op een hoger niveau te brengen. Vooral hieraan dankt hij zijn reputatie als moralistische diehard.

De biografie van de al genoemde Plutarchus laat er heel wat sterke staaltjes van zien. Zo zette de strenge censor een aantal heren zonder pardon uit de senaat, en liet hij allerlei luxegoederen taxeren op het tienvoudige van hun reële waarde om zodoende extra veel belasting daarover te kunnen innen.

Cato's literaire productie is in veel opzichten de weerslag van zijn maatschappelijke carrière. In de eerste plaats blijkt dat uit zijn aanzienlijke productie als speechschrijver. Niet minder dan honderdvijftig redevoeringen moeten er van hem geweest zijn, zoals uit opmerkingen van Cicero valt te begrijpen. Van ongeveer de helft zijn een of meer fragmenten bewaard gebleven. Ze dateren uit nagenoeg zijn hele actieve leven. De oudste fragmenten stammen uit 195, toen Cato 39 was, de nieuwste uit het jaar van zijn dood op 85-jarige leeftijd, 149. Vele speeches vloeiden voort uit zijn optreden als militair en bestuurder. Zo nam hij het in een beroemde redevoering op voor een groep Grieken op Rhodos die beschuldigd werden van gebrek aan steun voor Rome. In tientallen redevoeringen verdedigde hij zijn eigen optreden en beleid.

Ook al is er per toespraak meestal maar een beperkt aantal fragmenten bewaard, vaak is het toch mogelijk om een indruk te krijgen van Cato's stijl en aanpak. Ook in de brokstukken treedt hij naar voren als een vurige redenaar, die bij voorkeur fel tekeergaat tegen misstanden en die tegenstanders genadeloos aanpakt en aan de schandpaal nagelt. En zoals Plutarchus al opmerkt, is Cato bepaald niet zuinig met lof voor zijn eigen leven en optreden. Het lijkt soms gênant hoezeer Cato zichzelf op de borst klopt, maar bij een moderne lezer

kan het onbedoeld ook op de lachspieren werken. We zijn natuurlijk niet verplicht om Cato evenzeer te bewonderen als hij dat zelf deed.

Cato's retorische techniek is uiteraard nog niet zo ver ontwikkeld als bij de meest bekende Romeinse redenaar, Marcus Tullius Cicero (106-43) (die overigens een liefdevol portret van Cato schilderde door hem als hoofdspreker op te voeren in zijn dialoog *De senectute*, 'Over de oude dag'). Maar Cato's redevoeringen laten zien dat hij absoluut geen beginneling was. Integendeel, hij heeft zijn licht duidelijk opgestoken bij voorgangers, met name Griekse redenaars, en hij gebruikt uit het retorische arsenaal wat hem van pas komt. Stevige beeldspraak, pakkende spreuken, fors aangezette alliteraties en een keur aan stijlfiguren bewijzen dat hij als auteur beslist zorg besteedde aan zijn redevoeringen. Hij moet daarmee grote indruk hebben gemaakt op zijn publiek, vermoedelijk ook in zijn laatste jaren. Juist het feit dat hij toen al een imposante carrière achter zich had en zo'n hoge leeftijd had bereikt, zal zijn gezag beslist hebben onderstreept.

Een wat minder helder beeld krijgt de lezer van een ander, merkwaardig werk van Cato: de *Libri ad Marcum filium*, 'Boeken aan zijn zoon Marcus'. Ze vormen een soort beknopte encyclopedie of 'vadecum' met het accent op praktische vaardigheden als kennis van medicijnen, recht en retorica. Wat bracht Cato ertoe zo'n werk te maken?

Waarschijnlijk zag hij het als deel van zijn verantwoordelijkheid als vader. Volgens Plutarchus was Cato, wat men ook van hem zeggen mocht, in ieder geval een uitstekende echtgenoot en vader. Een paar anekdotes illustreren dat. Zo vertelt de biograaf dat Cato er stevast bij wilde zijn als zijn vrouw hun zoontje baadde en verzorgde. Uiteraard tenzij grote staatszaken dat onmogelijk maakten. Huiselijk geweld tegen vrouw of kind was voor hem volstrekt taboe, en hij verkondigde dat het loffelijker is een goed echtgenoot te zijn

dan een goed senator (Plutarchus, *Cato* 20). Opnieuw laat de figuur Cato zich hier van een verrassende kant zien. Dergelijk 'modern' vadergedrag zou je bij zo'n conservatieve patriarch misschien niet direct verwachten.

Cato schreef het werk vermoedelijk in de jaren 185-180 en droeg het op aan zijn zoon Marcus Porcius Licinianus, die in 192 was geboren. Het ligt wel voor de hand dat hij meer lezers voor ogen had, de hele Romeinse jeugd bijvoorbeeld, maar het is niet zeker of hij zelf het werk in omloop heeft gebracht.

De schaarse fragmenten laten niet veel nadere analyse van de inhoud toe, maar het algemene doel is duidelijk. Het lijkt erop dat het als alomvattend leerboek de meeste bestaande boeken en lessen overbodig wilde maken. Het onderwijs in Rome was in Cato's tijd het domein van slaven van Griekse afkomst. Daar moest Cato niets van hebben, en hij heeft dus simpelweg het heft in eigen handen genomen en een Latijns Algemeen Leerboek gemaakt.

Daar bleef het niet bij. Cato schreef naar verluidt ook een 'geschiedenis van Rome', opzettelijk in grote letters, zodat zijn zoontje het snel zou kunnen lezen. Helaas is dat boek verloren gegaan, evenals een traktaat over militaire zaken, mogelijk geschreven in de jaren dat zijn zoon dienst deed in het leger. Kleine fragmenten resteren van een *Carmen de moribus*, 'Spreuken over goed leven', vermoedelijk een compacte verzameling levenswijsheden in proza. (In deze uitgave is het materiaal opgenomen onder 'Diverse werken' samen met enkele andere verspreide fragmenten.)

Overigens leerde Cato zijn zoon, volgens Plutarchus, onder meer ook lezen en schrijven, recht, paardrijden, speerwerpen, boksen en zwemmen in de woeste Tiber. Het was dus een tamelijk veelomvattend opvoedingsprogramma waaraan zoonlief onderworpen werd. En met enig succes, want hij werd een goed soldaat van wie dappere daden en gevechten

worden gemeld. Helaas had Cato wel het ongeluk dat zijn geliefde zoon eerder stierf dan hijzelf, dus in zekere zin was alles uiteindelijk ook tevergeefs.

Rond het jaar 174 begon Cato aan een van zijn belangrijkste werken, de *Origines*, 'Oorsprongen'. Het werk vormt een systematisch overzicht in het Latijn van de vroegste geschiedenis van de steden in Italië. De insteek is nadrukkelijk niet die van belangrijke personen (Cato noemt opzettelijk zo min mogelijk namen) maar van het collectief van de Romeinse staat.

De chronologische opbouw per boek laat zich redelijk reconstrueren. Cato publiceerde het werk zeer waarschijnlijk in delen. Gezien het programmatische begin van boek 4 lijkt daar een cesuur te liggen. Mogelijk waren boek 1 tot en met 3 als geheel al in omloop en heeft Cato enkele ontbrekende episoden uit de Romeinse geschiedenis, zoals de oorlog met Pyrrhus, gewoon overgeslagen. Met boek 4 maakte hij dan een nieuw begin, en wel met de Punische oorlogen. Zoals bij historiografische teksten zo vaak het geval is besteedt de auteur met name veel tijd en ruimte aan de jongste geschiedenis, waarin hij deels zelf betrokken is. Cato deinst er zelfs niet voor terug om hele stukken tekst van eigen redevoeringen en beschouwingen in zijn werk op te nemen. Aan eigendunk en trots heeft het hem niet ontbroken. Aan de *Origines* is hij mede daardoor blijven schaven tot het eind van zijn leven. Het laat zich raden dat hij ook met dit werk weer de nodige vijanden moet hebben gemaakt.

Zo'n persoonlijke en zelfbewuste vorm van geschiedschrijving was in Rome niet eerder vertoond. Cato's voorgangers in het genre schreven in hoofdzaak in het Grieks, bij gebrek aan geschikt literair Latijn, en beperkten zich daarbij tot een simpele vorm van 'jaarboeken', met achter elkaar opgesomde gebeurtenissen, zonder veel structuur of visie. Overigens lijkt het erop dat de latere boeken in Cato's *Origines* stilzwijgend

toch weer meer aansluiten bij het aloude principe van jaarboeken, alleen al door de vele feiten en gebeurtenissen die Cato daar kwijt wilde.

Het is een aangename verrassing dat er van Cato ook een compleet werk bewaard is gebleven. Het gaat om zijn boek *De agricultura*, 'Over de landbouw', geschreven in de laatste jaren van zijn leven, dus ongeveer tussen 160 en 150 v. Chr. De vertaling is in deze verzameling van prozafragmenten niet opgenomen, maar is elders apart uitgegeven (zie het Nawoord). De thema's lopen uiteen van de aankoop van een boerderij tot het pekelen van ham. Gedetailleerde technische aanwijzingen voor het kweken van gewassen en bomen worden gevolgd door oeroude reinigungsgebeden. Ook dit werk is een soort spiegel van de werkelijkheid, met name van de sociaal-economische ontwikkelingen in Italië.

Maar hoe serieus is dat boek uiteindelijk? Een tweetal opmerkingen van Plutarchus (*Cato* 21 en 24) kan *De agricultura* in een ander, verrassend daglicht zetten. Als kapitalist was Cato natuurlijk uit op kapitaalvermeerdering en winstvergroting. Maar ondanks al zijn fraaie woorden in het Voorwoord over het loffelijke en nuttige van de landbouw en het schandelijke van woekeren koos hij in de praktijk voor veilige investeringen, zoals in diverse soorten grond, en voor financiering van handelsondernemingen waarbij hij weinig of geen risico liep. Geen landbouw dus, maar zakendoen en woekeren. Want landbouw, aldus Plutarchus, was volgens Cato eerder een prettig tijdverdrijf dan een bron van winst. Pas op zijn oude dag keerde Cato opnieuw, voor zover hij dan vrije tijd had, terug naar de landbouw, evenals naar het schrijven van boeken. Ook in het genoemde *De senectute*, 'Over de ouderdom', laat Cicero zijn Cato een gloedvol betoog houden over het mooie en verheffende effect van de landbouw.

Maar geconfronteerd met Plutarchus geven de Latijnse

BLA V (CATO)

teksten hier een wat vertekend beeld. Landbouw en literatuur waren voor de mens en denker Cato niet essentieel, zo blijkt, maar vormden recreatieve activiteiten. Luxezaken. Hobby's. Zelfs met zijn *De agricultura* blijkt Cato dus een man met meer dan één gezicht.

Orationes

REDEVOERINGEN

Cato is literair gezien in de eerste plaats belangrijk vanwege zijn redevoeringen. Hij voerde als censor en senator vaak publiekelijk het woord, en bleef tot kort voor zijn dood actief. Van hem stamt de legendarische Romeinse definitie van een redenaar: orator est uir bonus dicendi peritus, 'een redenaar is een goed man, bekwaam in het spreken'.

In de tijd van Cicero waren nog zo'n 150 redevoeringen van Cato bekend. Tegenwoordig zijn er sporen van 79 verschillende redevoeringen, maar in verschillende gevallen gaat het alleen om getuigenissen. Hieronder zijn uitsluitend de woordelijk overgeleverde Cato-citaten opgenomen.

ORATIO QVAM DIXIT NVMANTIAE APVD EQUITES
Rede in Numantia voor de ruiters

In het jaar van zijn consulaat, 195 v. Chr., heeft Cato een uitvoerige militaire expeditie geleid in Spanje. Verschillende van zijn redevoeringen hebben daar betrekking op, en ook in boek 5 van de Oorsprongen is er uitvoerig over gesproken.

Wat precies de aanleiding van de rede in Numantia is geweest is onduidelijk, maar gezien de plaats waar antieke bronnen naar verwijzen, is hij te dateren in het jaar dat Cato in Spanje was.

*1-2

*Ethische overwegingen**– goede en slechte daden – beloningen*

Cogitate cum animis uestris: si quid uos per laborem recte feceritis, labor ille a uobis cito recedet, bene factum a uobis, dum uiuitis, non abscedet; sed si qua per uoluptatem nequiter feceritis, uoluptas cito abibit, nequiter factum illud apud uos semper manebit.

Bedenk in uw hart: als u iets met moeite naar behoren hebt gedaan, zal die moeite snel bij u verdwijnen, maar zal de goede daad, zolang u leeft, niet van u wijken; maar als u uit genot bepaalde dingen verkeerd hebt gedaan, zal het genot snel weggaan en de verkeerde daad altijd bij u blijven.

Maiores seorsum atque diuorsum pretium parauere bonis atque strenuis: decurionatus, optionatus, hastas donaticas aliosque honores.

Onze voorvaders hebben bijzondere en verschillende beloningen uitgelooft voor de goeden en flinken: aanvoerschappen, onderofficierschappen, erelansen en andere ereblijken.

DE TRIVMPHO AD POPVLVM

Voor het volk over de triomf

Cato's militaire campagne in Spanje is zeer succesvol geweest. Na thuiskomst in 194 is hem een triomftocht toegekend. Volgens oude Romeinse traditie houdt hij na de tocht zelf een redevoering voor het volk, waarin hij zijn krijgsdaden beschrijft.

*3

Moeilijk terrein in Spanje

asperrimo atque arduissimo aditu

bij zeer ruwe, steile toegang

APVD ATHENIENSES

Bij de Atheners

In 191 wordt Cato uitgezonden naar Griekenland om daar de banden met enkele bevriende steden aan te halen, zodat ze niet overlopen naar koning Antiochus. Zo bezoekt hij ook Athene, waar hij enige tijd verblijft. Hij houdt er een rede in het Latijn, die ter plekke door een tolk wordt vertaald in het Grieks.

*4

Tegen Antiochus

Antiochus epistulis bellum gerit, calamo et atramento militat.

Antiochus voert oorlog met brieven, strijdt met pen en inkt!

DIERV M DICTARVM DE CONSVLATV SVO
 Rechtszitting over zijn consulaat

Enkele jaren na zijn Spaanse expeditie raakt Cato in Rome in een proces verwikkeld over zijn optreden daar. Wat hem precies verweten wordt blijft onduidelijk. Mogelijk is de kritiek dat hij te veel kosten heeft gemaakt. Het proces vindt vermoedelijk plaats na Cato's terugkeer uit Griekenland, in de jaren 191-190 v. Chr.

Cato gaat uitvoerig in op de successen die de campagne heeft opgeleverd. Zijn verdediging omvat onder meer een beschrijving van de reis naar en in Spanje. Van de rede zijn betrekkelijk veel fragmenten bewaard gebleven. Dat kan erop duiden dat die gold als belangrijk en typisch voor Cato.

Over deze rede zijn ook vier getuigenissen, die Cato's zuinigheid en deugden onderstrepen: tijdens de campagne naar Spanje nam hij slechts drie slaven uit Rome mee en kocht er later twee bij (een opvallend laag aantal); onderweg dronk hij dezelfde wijn als de roeiers van de vloot; bij terugkeer liet hij zijn paard in Spanje achter om de staat niet op extra kosten te jagen voor het transport; in totaal veroverde hij vierhonderd steden in Spanje en maakte hij zeer veel buit, die hij geheel aan de staat ten goede liet komen.

*5-10

Inleidende overwegingen

– besef van gevaar van publieke functie – verbazing over tegenstanders – over laster – en lasteraars – verschil in levenswijze – en in optreden

Egoque iam pridem cognoui atque intellexi atque arbitror rem publicam curare industrie summum periculum esse.

Wat mij betreft, ik heb al lang beseft en begrepen en ik ben van mening dat ijverig zorgen voor de staat het grootste gevaar is.

Atque quamquam multa noua miracula fecere inimici mei, tamen nequeo desinere mirari eorum audaciam atque confidentiam.

En alhoewel mijn vijanden veel ongekende, verbazende dingen hebben uitgehaald, toch kan ik niet ophouden mij te verbazen over hun brutaliteit en driestheid.

Ei rei dant operam, ut mihi falso maledicatur.

Zij leggen zich daarop toe dat men mij valselijk belastert.

re<mouendi maledictores>

te ver<wijderen lasteraars>

Secus aetatem agerem quam illi egissent.

Ik zou mijn leven anders leiden dan zij het hebben geleid.

Videtote quanto secus ego fecerim!

Kijken jullie maar hoezeer anders ik het heb gedaan!

*11-17

De tocht naar Spanje

– dubbel werk – lof – de reis met de vloot richting Spanje – de Pyreneeën bereikt – de eerste tegenstanders – de Romeinen omsingeld – tegenmaatregelen

Omnia ab integro paranda erant.

Alles moest opnieuw worden voorbereid.

Laudant me maximis laudibus, tantum nauium, tantum exercitum, tantum <con>meatum non opinatum esse quemquam hominem comparare potuisse; id me tam maturrime comparauisse.

Ze prijzen mij met de hoogste lofprijzingen: dat ze niet geloofd hadden dat enig man zoveel schepen, zo'n groot leger, zoveel proviand bijeen kon brengen, en dat ik dit zó snel bijeengebracht had.

Deinde postquam Massiliam praeterimus, inde omnem classem uentus Auster lenis fert; mare uelis florere uideres. Ultra angulum Gallicum ad Illiberim atque Ruscinonem deferimur; inde nocte aura profecti sumus.

Vervolgens, nadat we Marseille voorbijvaren, draagt vandaar een milde zuidenwind de hele vloot: je zou de zee zien bloeien van zeilen! Voorbij de Gallische Bocht belanden we bij Elne en Perpignan; vandaar zijn we 's nachts met een windje vertrokken.

Ita nos fert uentus ad primorem Pyrenaeum, quo proicit in altum.

Zo voert ons de wind naar de eerste Pyrenee, waar die uitsteekt in zee.

Mihi atque classi obuiam fiunt.

Mij en de vloot komen ze tegemoet.

Omnia tumultus plena, simul hostium copiae magnae contra me sedebant; usquequaque lacessebamur.

Alles vol beroering en tegelijk lagen er grote vijandelijke troepen tegenover mij; aan alle kanten werden we aangevallen.

eas res non posse sustineri nisi eo praesidia magna frumentumque <mittantur>. Nam ita dicunt palam necessum esse obcuratum.

...dat de toestand niet meer houdbaar is, tenzij daar grote versterkingen en graan heen<gestuurd worden>. Want zo zeggen ze het openlijk: het is nodig dat er voorzorgen zijn genomen.

*18-23

Uit de strijd in Spanje

– logistiek optreden van Cato – voorbereidend optreden als veldheer – strategische manoeuvre – Romeinen achter de vijand – drukte bij de wal – grote zorg

Interea ad socios nostros sedulo dispertieram, alio frumentum, alio legatos, alio litteras, alio praesidium, usquequaque.

Intussen had ik het met zorg over onze bondgenoten verdeeld: graan hierheen, gezanten daarheen, brieven daarheen, versterking weer daarheen, overal naartoe.

Interea unamquamque turmam, manipulum, cohortem temptabam quid facere possent; proeliis leuibus spectabam cuiusmodi quisque esset; si quis strenue fecerat, donabam honeste, ut alii idem uellent facere, atque in contione uerbis multis laudabam. Interea aliquot <p>au<ca> castra feci. Sed ubi anni tempus uenit, castra hiberna...

Intussen probeerde ik bij elke ruiterafdeling, elke manipel, elk cohort wat ze konden doen; in lichte gevechten keek ik hoe elk van aard was; als iemand iets flink gedaan had, beloonde ik eervol zodat anderen hetzelfde zouden willen doen, en in de soldatenvergadering prees ik hem met veel woorden. Intussen maakte ik ook vrij wat kampen. Maar toen de tijd van het jaar gekomen was, heb ik het winterkamp...

Postquam auspicaui atque exercitum adduxi pone <uersus> castra hostium

Nadat ik de vogeltekens had afgenomen en het leger naar achter het kamp van de vijanden had aangevoerd...

nostros pone uersus hosteis esse ab dextra parte

dat onze mannen achter de vijanden lagen, aan de rechterzijde

Iam apud uallum nostri satis agebant.

Reeds hadden onze mannen bij de wal de handen vol.

me sollicitum atque exercitum habitum esse atque porro fore.

dat ik bezorgd en zwaar beproefd ben geweest en ook verder zal zijn.

* 24-29

Vervolg van de campagne

– op mars naar het gebied rond Sevilla en Granada – voortzetting van de mars – mogelijke nieuwe vijanden – boze geruchten over Cato's zuinige en efficiënte beleid – zwaarder wordende aanvallen – een nieuwe weg

Itaque porro in Turtam proficiscor seruatum illos.

Daarom ga ik verder op weg naar Turta om hen te redden.

Inde pergo porro ire in Turtam.

Vandaar trek ik verder richting Turta.

Si cuperent hostes fieri, temere fieri nunc possent.

Als zij vijanden wilden worden, zouden ze dat roekeloos nu kunnen.

ridibundum magistratum gerere, pauculos homines, medicrulum exercitum obuium duci

...een belachelijk ambt zou uitoefenen, een handjevol mensen, een middelmatig legertje die kant op voeren...

Id ego primo minus animaduerti; ueniunt iterum atque tertium tumultuosius.

Dat heb ik aanvankelijk niet zo gemerkt; ze komen een tweede en een derde keer met meer rumoer.

Eam ego uiam pedetemptim temptabam.

Die weg probeerde ik pas voor pas.

*30-35

Overige fragmenten en slotoverweging

– twee mensen of groepen – onwetendheid bij een aanvoerder – eeuwige roem! – trots op vergelijkbare prestaties in de oorlog in het Oosten – boosheid over negatief effect van het proces – losse woorden

qui maximis uicibus atque uicissim

die met grote wisseling en wederzijds...

Recto fronte ceteros sequi si norit

Als hij wist dat de anderen met recht front volgden...

Ego mihi haec monimenta sempiterno posui quae cepi.

Ik heb voor mijzelf voor eeuwig deze gedenktekens geplaatst, die ik veroverd heb.

item ubi ab Thermopuleis atque ex Asia maximos tumultus maturissime disieci atque consedaui.

...tevens toen ik vanaf Thermopylae en uit Klein-Azië de grootste beroering binnen de kortste keren uiteensloeg en tot rust bracht.

Censores qui posthac fiunt, formidulosius atque segnius atque timidius pro re publica nitentur.

Wie nadien censor worden, zullen zich benauwder en slapper en banger inzetten voor de staat!

nauitae <...> uinum atque oleum, uer<...>

matrozen <...> wijn en olie...

DISSVASIO LEGIS IVNIAE DE FENERATIONE

Pleidooi tegen de Lex Junia over woeker

Op initiatief van pretor Publius Junius Brutus is in 190 v. Chr. een wetsvoorstel geschreven dat strenge maatregelen tegen woekeraars mogelijk maakt. Cato spreekt zich krachtig uit tegen die wet. Hij doet dat kennelijk op overtuigende wijze: de wet zal nooit worden aangenomen. Wat het verband is

met de in fragment 36 genoemde stad Camerinum in Umbrië is onduidelijk.

*36

Tevreden bondgenoten

Camerini, ciues nostri, oppidum pulchrum habuere, agrum optimum atque pulcherrimum, rem fortunatissimam. Cum Romam ueniebant, prorsus deuertebantur pro hospitibus ad amicos suos.

De inwoners van Camerinum, onze burgers, hadden een fraaie stad, uitstekend en bijzonder fraai bouwland, en zeer gelukkige omstandigheden. Als ze naar Rome kwamen, namen ze geheel als gasten intrek bij hun vrienden.

*37

Tweedracht

Tertio autem pedato item ex fenore discordia excrecebat.

Bij de derde fase groeide evenzo uit woeker tweedracht voort.

IN Q. MINVCIVM THERMVVM DE FALSIS PVGNIS

Tegen Quintus Minucius Thermus, over verzonnen gevechten

Quintus Minucius Thermus, een vriend van de familie Scipio, heeft onder meer als pretor gevochten in Spanje (196) en als consul in Ligurië (193). Bij terugkeer in Rome vanuit Ligurië wordt hem in 190 ondanks zijn successen een triomftocht ge-

weigerd. Dit lijkt te gebeuren op aandringen van Cato, die in twee felle redes, beide uit 190, tegen hem van leer trekt.

In een eerste rede benadrukt hij Thermus' ontoelaatbare gedrag als magistraat ergens in zijn ambtsgebied.

*38

Stuitend optreden van Thermus

Dixit a decemuiris parum bene sibi cibaria curata esse. Iussit uestimenta detrahi atque flagro caedi. Decemuiros Bruttiani uerberauere, uidere multi mortales. Quis hanc contumeliam, quis hoc inperium, quis hanc seruitutem ferre potest? Nemo hoc rex ausus est facere. Eane fieri bonis, bono genere gnatis, boni consultis? Vbi societas? Vbi fides maiorum?

Insignitas iniurias, plagas, uerbera, uibices, eos dolores atque carnificinas per dedecus atque maximam contumeliam, inspectantibus popularibus suis atque multis mortalibus, te facere ausum esse? Set quantum luctum, quantum gemitum, quid lacrimarum, quantum fletum factum audiui! Serui iniurias nimis aegre ferunt; quid illos, bono genere gnatos, magna uirtute praeditos, opinamini animi habuisse atque habituros, dum uiuent?

Hij zei dat er door de Tienmannen niet goed genoeg was gezorgd voor zijn voedselvoorziening. Hij gaf bevel hun de kleren uit te trekken en hen met de zweep ervan langs te geven. Tienmannen door de laagste assistenten geseld: vele stervelingen zagen het! Wie kan zo'n krenking, zo'n tirannie, zo'n slavernij verdragen? Geen koning heeft dit durven doen. Maar dat deze dingen gebeuren met gegoede mensen, van goede komaf, dat vinden jullie goed? Waar is de gemeenschap? Waar de trouw der voorouders?

Schrijnend onrecht, slagen, gesels, striemen: zulke pijn en beulswerk aanrichten, in oneer en de hoogste krenking en

onder het toezien van zijn eigen medeburgers en vele stervelingen, dat jij dát hebt gewaagd! Maar wat een treurnis, wat een gesteun, hoeveel tranen, wat een gehuil heb ik horen ontstaan! Slaven kunnen heel slecht tegen onrecht; wat te denken van die anderen, die mensen van goede geboorte, mannen met grote kwaliteiten? Hoe zou het hun te moede zijn geweest en hoe zal dat zijn zolang zij leven?

IN Q. MINVCIVM THERMVM DE DECEN HOMINIBVS
Tegen Quintus Minucius Thermus, over de tien mannen

In een tweede rede tegen Thermus verwijt Cato zijn tegenstander een koelbloedige, illegale moord op tien vrije burgers.

*39
Moorden door Thermus

Tuum nefarium facinus peiore facinore operire postulas, succidias humanas facis, tantam trucidationem facis, decem funera facis, decem capita libera interficis, decem hominibus uitam eripis indicta causa, iniudicatis, incondemnatis.

Jouw onzegbare misdaad wens jij door een nog slechtere misdaad te verbergen! Slachtingen onder mensen richt jij aan, zo'n groot bloedbad richt jij aan, tien moorden pleeg jij, tien vrije personen vermoord jij, tien mensen ruk jij weg uit het leven, zonder vorm van proces, zonder oordeel, zonder veroordeling!

*40-41
Zijn immoreel gedrag

– lak aan alle fatsoen – gebrek aan elementaire waarden

Rumorem, famam flocci fecit <inter>cutibus stupris obstinatus, insignibus flagitiis.

Geruchten? Goede naam? Daar gaf hij geen zier om, verslingerd als hij was aan zijn <onder>huidse ontucht en flagrante schanddaden!

<Neque fidem neque iusiurandum> neque pud<icitiam multifacit>

<Noch om trouw, noch om een eed>, noch om fat<soen geeft hij veel>

*42-43
Onherstelbare fragmenten

erant, ne mala <...>t, scelera nefaria fie<...> <sacrame>nto traderetur lege est...

waren, om geen kwaad <...>, onzegbare misdaden plaats <vonden>, <bij ede> overgeleverd, is door een wet...

ut solent, <...>iuios, nisi qui sempiterni sunt, quos <...>rant, ne<c> spiciunt neque ratos...

zoals ze gewoon zijn, <...>, behalve wie altijd durend zijn, die <...>, niet kijken noch menend...

*44-45

Niet nader te plaatsen fragmenten uit deze of de vorige rede

erga rem publicam multa beneficii ratissima atque gratissima

veel van besliste en welkome weldaad jegens de staat

postquam diutius fitur

nadat het langer duurt

IN M. ACILIVM GLABRIONEM

Tegen Manius Acilius Glabrio

In het jaar 190 dingen tien verschillende kandidaten naar het ambt van censor, onder wie Manius Acilius Glabrio en Cato zelf. Glabrio raakt verwickeld in een proces wegens verduistering van oorlogsbuit uit het Oosten. Cato treedt op als getuige. Het proces zal worden gestaakt doordat Glabrio zich terugtrekt. In het bewaarde fragment lijkt Cato zijn eigen krijgsdaden af te zetten tegen die van Glabrio.

*46

Kordate militaire actie

Postquam nauitas ex nauibus eduxi, non ex militibus atque nautis piscatores penatores feci, sed arma dedi.

Nadat ik de matrozen van de schepen had gehaald, heb ik van soldaten en zeelui geen provianddragende vissers gemaakt, maar heb ik ze wapens gegeven.

DE CONIVRATIONE

Over de samenzwering

In Rome vindt de Bacchus-cultus in Cato's tijd steeds verder verbreiding. Het leidt in 186 tot taferelen die ook Livius (39, 8) beschrijft met de term 'samenzwering'. De senaat verbiedt de cultus, ongetwijfeld met krachtige steun van Cato.

*47

Een los woord

precem

verzoek

IN L. QVINCTIVM FLAMINIVM

Tegen Lucius Quinctius Flaminius

In 184 v. Chr. wordt Cato censor. In die hoedanigheid zet hij Lucius Quinctius Flaminius, een voornam ex-consul, uit de senaat. Zijn rede tegen hem is volgens Livius (39, 42,7) bijzonder fel geweest. De beschuldigde heeft een Punische jongenshoer, Philippus, meegenomen naar Gallië. Enkel en alleen om de jongen een plezier te doen zou hij in dronkenschap een brute moord hebben gepleegd op een Gallische smekeling.

In het bewaarde fragment wordt de jongen vermanend toegesproken.

*48

Een les voor jongenshoer Philippus

Aliud est, Philippe, amor, longe aliud est cupido. Accessit ilico alter, ubi alter recessit; alter bonus, alter malus.

Liefde, Philippus, is één ding, maar lust iets heel anders. Het ene komt meteen als het andere verdwijnt; het ene is goed, het andere slecht.

IN L. VETVRIVM DE SACRIFICIO COMMISSO

Tegen Lucius Veturius, over het opgedragen offer

De aanleiding en achtergrond van deze rede uit 184 zijn onbekend. Duidelijk is wel dat censor Cato een zekere Veturius vanwege vergrijpen in de religieuze sfeer ‘zijn paard heeft afgenomen’. Dit wil zeggen dat de betrokkene uit de ridderstand is gezet. Het fragment 55 verwijst waarschijnlijk naar Veturius’ zwaarlijvigheid: volgens twee getuigenissen zou Cato die hebben onderstreept.

*49-52

Zijn nalatigheid in de cultus

– dodelijke vergrijpen – verschil tussen grote zaken (goden eren) en kleine zaken (huiselijke dingen van slaven) – water van de Anio, die uitstroomt in de Tiber – iemand die Veturius’ slechtheid kent

quod tu, quod in te fuit, sacra stata, sollempnia, capite sancta, deseruisti

omdat jij, voor zover het aan jou lag, de gewijde handelingen en plechtigheden die men op straffe des doods in acht moet nemen, achterwege hebt gelaten

Domi cum auspicamus, honorem me dium immortalium uelim habuisse. Serui, ancillae, si quis eorum sub centone crepuit, quod ego non sensi, nullum mihi uitium facit. Si cui ibidem seruo aut ancillae dormienti euenit, quod comitia prohibere solet, ne is quidem mihi uitium facit.

Als wij thuis de vogeltekens houden, wil ik graag eerst de onsterfelijke goden in ere houden! Slaven, slavinnen, als een van hen onder de deken een geluid heeft gemaakt: zolang ik het niet heb gemerkt, begaat die voor mij geen fout. Als daar een slaaf of slavin tijdens de slaap iets is overkomen waardoor normaal gesproken de volksvergadering niet door kan gaan, dan begaat zelfs die voor mij geen fout.

[De verwijzing in de slotzin is naar een epileptisch verschijnsel. Een epileptische aanval gold als een bijzonder ongunstig voorteken. De ziekte heet in het Latijn onder meer morbus comitialis.]

Aquam Anienem in sacrarium inferre oportebat. Non minus xv milia Anien abest.

Anio-water diende in het heiligdom te worden gebracht. De Anio ligt niet minder dan vijftien mijl weg.

qui illius inpudentiam norat et durtudinem.

...die ’s mans schaamteloosheid kende en zijn ongevoelig zijn.

*53-54

*Data**– herfstwerk – feestdagen*

mense Octobri fecimus, Novembris reliquus erat.

...deden wij in de maand oktober; november was nog over.

Graeco ritu fiebantur Saturnalia

op Griekse wijze vonden de Saturnalia plaats

*55-57

*Invective tegen Veturius**– dikheid – nutteloosheid in de strijd – armoe*

sedere non potest in equo trepidante

...kan niet zitten op een trillend paard

hostem num <unum> icit?

heeft hij één vijand getroffen?

propter tenuitatem et plebeitatem

vanwege poverheid en laagheid van afkomst

DE MORIBVS CLAVDII NERONIS

Over de levenswijze van Claudius Nero

Deze rede stamt eveneens uit Cato's jaar als censor, 184, en betreft opnieuw iemand op wie hij zware kritiek heeft. De betrokkene was waarschijnlijk in 195 als pretor actief geweest in Spanje, waar Cato hem van nabij heeft meegemaakt.

*58

Felle kritiek

Pecunia mea rei publicae profuit quam isti modi uti tu es.

Mijn geld heeft de staat <meer> baat gebracht dan <lieden> zoals jij bent!

*59

Niet nader te plaatsen fragment

haruspices, fulguratores si quis adducat

als iemand een ingewanden-schouwer of weerlicht-duider erbij haalt...

VT PLVRA AERA EQVESTRIA FIERENT

Voor een uitbreiding van de paardengelden

Paarden voor gebruik in de strijd worden op staatskosten aangekocht en onderhouden. Als censor bepleit Cato in 184 een verruiming van de financiële middelen die daarvoor worden vrijgemaakt, en daarmee een groter aantal van zulke paarden. Zijn voorstel zal het overigens niet halen.

*60-61

Bedragen

Nunc ergo arbitrator oportere institui, quin minus duobus milibus ducentis sit aerum equestrium.

Thans dient het te worden geregeld, meen ik, dat het ruitergeld niet minder is dan tweeëntwintighonderd.

de aeribus equestribus, de duobus milibus ac ducentis

over de ruitergelden, over de tweeëntwintighonderd...

VTI BASILICA AEDIFICETVR
Voor de bouw van een basilica

In 185 begint op Cato's initiatief de bouw van de naar hem genoemde 'Basilica Porcia' op het Forum Romanum (westelijk van het Comitium). Het gebouw, het eerste in zijn soort, dient voor bestuurlijke en juridische zaken.

*62

Niet nader te plaatsen fragment

antequam is uilicare coepit

voordat hij begon als beheerder

DE INDIGITIBVS

Over de Indigites

De Indigites vormen een groep oud-Romeinse goden van onduidelijke herkomst en aard. Cato heeft tijdens zijn censor-schap in 184 ook de verdediging van alle oude cultusvormen tot zijn taak gerekend.

*63

Over tegenstanders (onzeker fragment)

sinunt <...> ut bona rapiant, aut <...> sequestro dent

laten toe <...> dat ze goederen roven, of <...> als bemiddelaar geven

DE AGNA MVSTA PASCENDA

Over het weiden van een jong lam

Ook cultusaangelegenheden in verband met de landbouw behoren tot de verantwoordelijkheid van de censor.

*64

Centraal in de cultus: een jong lam

musta agna

jong lam

*65-67

*Niet nader te plaatsen fragmenten**– een akker – een tegenstrever – een vriend van de cultus*

Citer ager alligatus ad sacra erit.

Gindse akker zal met de cultus verbonden zijn

<ali pa>stalis ouis uetuit

...verbod schapen op de wei<de te voeren>

quis homo <...> pulchrius purgat <aut magnificius>?

wie <...> reinigt mooier <of grootser>?

DE VESTITV ET VEHICVLIS

Over kleding en voertuigen

Als censor treedt Cato in 184 streng op tegen luxekleren van vrouwen. Ook het gebruik van wagens legt hij via een extra belasting aan banden. Protesten wijst hij van de hand.

*68

Weigering te veranderen

Nam periniurium siet, cum mihi ob eos mores quos prius habui honos detur, ubi datus est, tum uti eos mutem atque alii modi sim.

Want het zou wel zwaar onrecht zijn als men mij vanwege de eigenschappen die ik eerst heb gehad eer bewees, maar zodra die eer bewezen is, dat ik ze dan zou veranderen en anders van aard zou zijn!

DE SIGNIS ET TABVLIS

Over standbeelden en schilderijen

Vanuit de veroverde gebieden stromen massaal geld en luxe-goederen naar Rome, waaronder ook allerhande kunstvoorwerpen, vooral uit Griekenland. Censor Cato probeert in 184 ook deze ontwikkelingen tegen te gaan. Volgens een getuigenis over deze rede heeft Cato ook geklaagd over standbeelden in de provincies voor vrouwen; in een verder niet bewaarde rede tegen een zekere Lepidus heeft hij voorts geprotesteerd tegen standbeelden voor twee ‘verwijfde’ koks, Ocha en Dionsiodorus.

*69

Geld in handen van slechte figuren

Honorem emptitauere, malefacta benefactis non redemptitauere.

Eer hebben zij gekocht, wandaden hebben zij niet door weldaden afgekocht.

NE SPOLIA FIGERENTVR NISI DE HOSTE CAPTA

Tegen ophangen van buit, tenzij aan de vijand ontnomen

In Rome mag eigenhandig verworven oorlogsbuit behalve in tempels ook aan privéwoningen worden opgehangen. In

Cato's tijd vindt er misbruik plaats in de zin dat sommigen algemene buit opkopen en op het eigen huis tentoonspreiden. Als censor is Cato, zoals gebruikelijk, tégen.

*70

Over bepaalde ambtenaren (onzeker fragment)

sed tum, ubi ii dimissi sunt, reuertantur resignatis uectigalibus.

maar dan, als zij zijn heengezonden, moeten ze terugkeren, nadat de belastingen zijn afgedragen.

VTI PRAEDA IN PVBLICVM REFERATVR
Voor afdracht van buit aan de staatskas

Ook in deze rede uit 184 gaat het om verkeerd gebruik van oorlogsbuit, in dit geval ook beelden van goden. Cato bepleit dat die alleen in publieke ruimten mogen worden opgesteld.

*71

Verbazing over gebrek aan religieus gevoel

Miror audere atque religionem non tenere, statuas deorum, exempla earum facierum, signa domi pro supellectile statuere.

Ik ben verbaasd dat zij dit durven en dat religieus gevoel hen niet weerhoudt, dat zij godenbeelden en afbeeldingen van die gestalten en standbeelden thuis neerzetten als huisraad.

IN L. FVRIVM DE AQVA

Tegen Lucius Furius, over het water

Een zekere Furius heeft uit een aquaduct water afgetapt voor eigen gebruik. Censor Cato laat de illegale privé-aansluiting weghalen en geeft Furius bovendien een boete. De identiteit van Furius is niet vast te stellen.

*72

Een bekende

domi meae saepe fuit

...was vaak bij mij thuis

*73

Noodzaak

necessario faciendum fuit

het moest noodzakelijkerwijs gebeuren

*74

Over een getuigenis, misschien van de maker van de illegale aftap

prorsum quodcumque iubebat fecisse neque quemquam obseruauisse

...echt alles gedaan had wat hij had bevolen en niemand het had gezien...

*75

Furius' dure grond

o quanti ille agros emit, qua aquam duceret

ach, voor hoeveel geld kocht hij de akkers om het water over te leiden

*76-78

Niet nader te plaatsen fragmenten

– geld van zoutmijnpachters – detail uit de rechtspraak – een andere dag

Quod attinet ad salinatores aerarios, cui cura uectigalium, resignat.

Wat betreft de zoutmijnpachters, degene die voor de belastingafdracht zorg draagt, die boekt in.

<...>s praetores secundum populum uindicias dicunt.

...wijzen de pretoren in overeenstemming met het volk het bezit voorlopig toe.

die proximi hoc

op die dag nadien

CONTRA OPPIVM

Tegen Oppius

*79

Onrechtmatig gedrag van een pachter (onzeker fragment)

Vinum redimisti, praedia pro uini quadrantalibus sexaginta in publicum dedisti, uinum non dedisti.

Je hebt de wijn gepacht, je hebt de landgoederen voor zestig quadrantal wijn bij de staatskas opgegeven, maar je hebt geen wijn gegeven.

DE FVNDQ OLEARIO

Over een landgoed voor olijfbouw

*80

Luxe-eten

pulchralibus atque cupediis

door heerlijkheden en lekkernijen

DE LAETORIO
Over Laetorius

*81
Een dier

asinum aut musimonem aut arietem

ezel of moeflon of ram

CONTRA ANNIVM
Tegen Annius

*82
Nog nooit gebeurd

Nemo antea fecit, super tali re cum hoc magistratu uti quae-
rerem.

Niemand heeft eerder gemaakt dat ik over iets dergelijks met
deze magistraat een onderzoek instelde!

IN Q. SVLPICIVM
Tegen Quintus Sulpicius

*83
Ouderwets simpele spullen, als contrast met luxegerei

quotiens uidi trulleos, nassiternas pertusos, aqualis matellas
sine ansis

zo vaak ik scheplepels zag, waterkannen met gaten erin,
nachtpotten zonder handvatten...

SI SE M. CAELIVS TRIBVNVS PLEBIS APPELLASSET
Voor het geval dat volkstribuun Marcus Caelius hem zou heb-
ben aangeklaagd

*De aanleiding en strekking van deze rede uit 184 zijn on-
duidelijk. De titel doet zelfs vermoeden dat deze rede nooit
werkelijk gehouden is. De meeste bewaarde fragmenten zijn
duidelijk gericht tegen een opponent die zich onwaardig ge-
draagt.*

*84-85
Spreken of zwijgen

– een kletskaus – voor alles te huur

Numquam tacet quem morbus tenet loquendi, tamquam
ueterosum bibendi atque dormiendi. Quod si non coue-
niatis cum conuocari iubet, ita cupidus orationis condu-
cat qui auscultet. Itaque auditis, non auscultatis, tamquam
pharmacopolam; nam eius uerba audiuntur, uerum se nemo
conmittit si aeger est.

Nooit zwijgt wie in de greep is van de ziekte van praten zoals
een slaapzuchtige in die van drinken en slapen. En komen
jullie niet bijeen wanneer hij bijeenkomen beveelt, dan wil
hij zo graag praten dat hij iemand inhuurt om te luisteren.
En zo horen jullie hem wel, maar zonder te luisteren, net als
bij een kwakzalver; want diens woorden worden gehoord,
maar niemand geeft zich aan hem over als hij ziek is.

Frusto panis conduci potest, uel uti taceat uel uti loquatur.

Voor een stuk brood is hij te huur, hetzij om te zwijgen, hetzij om te spreken.

*86-89

Harde aanval op de tegenstander

– lichtzinnige levenswandel – aanstellerij – grappen en grollen – clownesk gedrag

In coloniam, merculus, scribere nolim, si triumphum sim, spatiatorem atque fescenninum.

Voor een kolonie zou ik hem, verdorie, niet willen inschrijven, als ik Drieman was: een zwalker en feestneus!

Descendit de cantherio, inde staticulos dare, ridicularia fundere.

Hij komt van zijn knol af, en dan kunsten maken, grappen ten beste geven.

Praeterea cantat ubi conlibuit, interdum Graecos uersus agit, iocos dicit, uoces demutat, staticulos dat.

Bovendien zingt hij waar hij zin heeft, komt hij soms met Griekse verzen, tapt hij moppen, laat hij stemmetjes horen, maakt hij kunsten.

Quid ego cum illo dissertem amplius, quem ego denique credo in pompa uectitatum iri ludis pro cetera atque cum spectatoribus sermocinatorum.

Wat moet ik nog langer met hem spreken? Tja, ik geloof waarachtig dat hij zich in de optocht bij de spelen als clown gaat laten rondrijden en met de toeschouwers gaat kletsen!

*90

Persoonlijk en maatschappelijk nut van een aanval

Si em percussi, saepe incolumis abii; praeterea pro re publica, pro scapulis atque aerario multum rei publicae profuit.

Als ik hem flink getroffen had, kwam ik er vaak ongedeerd mee weg; bovendien heeft dit voor de staat, voor de schouderbladen en de schatkist de algemene zaak zeer gebaat.

[de 'schouderbladen' verwijzen volgens een antiek getuigenis naar de plek op het lichaam die bij geseling het hardst getroffen werd. Geseling was in Cato's dagen de straf voor verschillende delicten.]

*91-92

Niet nader te plaatsen fragmenten

ecquis illi modi esse uult?

wil iemand wel van dien aard zijn?

a porta Naevia atque ex

vanaf de Naevische Poort en uit...

AD LITES CENSORIAS

Bij de censorstrijd

De maatregelen die Cato als censor treft roepen ook veel weerstand op. Verschillende bronnen (zoals Livius 39, 44) berichten van hooglopende conflicten, onder meer over door Cato aanbestede werken en belastinginning.

*93-94

Persoonlijke betrokkenheid

– gevaar – grote inzet

<peri>culatus <sum>

<ik> liep gevaar

Scio fortunas secundas neglegentiam prendere solere; qu<a>e uti prohibitum irem, quod in me esset, meo labori non parsi.

Ik weet dat voorspoed meestal achteloosheid pakt; om dat tegen te gaan heb ik, voor zover het aan mij was, geen moeite gespaard.

IN C. PISONEM

Tegen Gaius Piso

Deze rede is waarschijnlijk gericht tegen Gaius Calpurnius Piso, pretor in Spanje in 186. In het jaar van Cato's censor-schap, 184, is Piso na overwinningen op de Lusitani en Celti-beriers teruggekeerd en houdt hij een triomftocht.

*95

Veel vijanden

Video hac tempestate concucurisse omnes aduersarios.

Ik zie dat dezer tijd al mijn tegenstanders te hoop zijn gelo-pen.

DE SVIS VIRTVTIBVS CONTRA <L.> THERMVM POST
CENSVRAM

Over zijn verdiensten, tegen <Lucius> Thermus, na zijn censorschap

Cato's strijd tegen Quintus Minucius Thermus (zie de frag-menten 38-45) heeft een vervolg gekregen in de strijd tegen diens zoon Lucius Minucius Thermus. In 183, het jaar na Cato's censorschap, wordt hij door Thermus aangeklaagd. Cato reageert volgens zijn vaste patroon: met uitbundige lof voor zijn eigen prestaties en felle aanvallen op de tegenstan-der. Blijkens een getuigenis beschouwt Cato zijn censorjaar als een succes in alle opzichten.

*96-101

Eigen verdiensten

– noeste landarbeid – militaire inzet – bijdrage aan een missie in het Oosten – daadkracht – soberheid – onkreukbaarheid

Ego iam a principio in parsimonia atque in duritia atque industria omnem adulescentiam meam abstinui agro colendo, saxis Sabinis, silicibus repastinandis atque conserendis.

Ik heb vanaf het begin heel mijn jeugd teruggetrokken doorgebracht in spaarzaamheid en in hardheid en in werkzaamheid, door Sabijnse keien, door rotsgrond telkens open te werken en in te zaaien.

Quid mihi fieret, si non ego stipendia omnia ordinarius meruissem semper?

Hoe zou ik ervoor staan, als ik niet altijd alle dienst vervuld had als gewoon soldaat?

M. Fulvio consuli legatus sum in Aetoliam, propterea quod ex Aetolia conplures uenerant: Aetolos pacem uelle, de ea re oratores Romam profectos.

Ik werd als onderbevelhebber voor Marcus Fulvius naar Aetolië gestuurd, en wel omdat uit Aetolië verscheidene mensen waren gekomen: de Aetoliërs wilden vrede en daarvoor waren onderhandelaars naar Rome vertrokken.

Aliud est properare, aliud festinare: qui unum quid mature transigit, is properat, qui multa simul incipit neque perficit, is festinat.

Tempo is één ding, haast iets anders. Wie telkens iets snel afhandelt, maakt tempo, wie veel dingen tegelijk begint en niet afmaakt, die maakt haast.

Quom essem in prouincia legatus, quamplures ad praetores et consules uinum honorarium dabant. Numquam accepi, ne priuatus quidem.

Toen ik als onderbevelhebber in de provincie was, kregen de pretoren en consuls steeds van menig een erewijn. Die heb ik nooit aangenomen, zelfs niet buiten functie.

Numquam uestimenta a populo <po>posci.

Nooit heb ik kledij van het volk gevorderd.

*102

Over een ander soort levenswandel

qui uentrem suum non pro hoste habet, qui pro re publica, non pro sua obsonat, qui stulte spondet, qui cupide aedificat

...die zijn buik niet als vijand beschouwt, die op kosten van de staat, niet op eigen kosten inkoopt, die zich dwaas borg stelt, die gretig bouwt...

*103

Onherstelbaar fragment

<porcum sa>crem in sin<...> quando pro <...> me sacrem
<...> primis fiet...

<ik een varken> wijd in <...> wanneer voor <...> mij wijd
<...> voor de eersten wordt

DE AMBITV

Over omkoping bij verkiezingen

De Lex Baebia uit 181 verbiedt alle vormen van omkoping om ereambten te bereiken. Tevens voorziet de wet in een vermindering van het aantal pretoren van zes naar vier. Cato steunt de wet.

*104

Verkeerde redenen

sed sunt partim, qui duarum rerum alterius utrius causa magistratum petunt

maar er zijn deels mensen die van de twee redenen slechts om één ervan een ereambt proberen te krijgen

DISSVASIO NE LEX BAEBA DEROGARETVR

Pleidooi tegen afschaffing van de Lex Baebia

De Lex Baebia uit de vorige rede blijft maar korte tijd werkzaam. In 179 of 178 worden er pogingen gedaan de wet weer

af te schaffen. Cato verzet zich daartegen. Zijn verzet is overigens vergeefs: vanaf 177 zullen er weer zes pretoren zijn.

*105-106

Niet nader te plaatsen fragmenten

hoc potius agam quod hic rogat

laat ik liever doen wat hij voorstelt

pecuniam largibo tibi

ik zal jou geld schenken

DISSVASIO NE LEX ORCHIA DEROGARETVR

Pleidooi tegen afschaffing van de Lex Orchia

In 182 heeft de volkstribuun Gaius Orchius een wet laten aannemen ter beperking van luxe bij banketten. Zo is onder meer het maximaal toegelaten aantal gasten aan tafel beperkt, zoals blijkt uit een van de zes getuigenissen over deze rede. Als reeds in 181 een poging wordt ondernomen de wet weer af te schaffen, verzet Cato zich heftig. Volgens een getuigenis stelt Cato dat een stad waar men meer betaalt voor een vis dan voor een koe bijna niet meer te redden is.

*107

Toename van uitgaven voor eten

qui antea obsonitauere <...> postea centenis obsonitauere

wie voorheen inkopen deden voor <...> deden nadien inkopen voor honderd

*108

Verkeerde prioriteiten

Magna cura cibi, magna uirtutis incuria.

Grote zorg voor eten, groot gebrek aan zorg voor deugd!

DE RE HISTORIAE MILITARI

Over de militaire toestand in Istrië

In 178 wordt na jaren strijd een Romeinse zege behaald op de Istriërs.

*109

Kwalificatie van de gevechten

punctatoriolas

schermutselinkjes

IN M. FVLVIVM NOBILIOREM

Tegen Marcus Fulvius Nobilior

Als consul heeft Marcus Fulvius Nobilior in 189 oorlog gevoerd tegen de Aetoliërs (vergelijk Ennius, Annalen boek 15). Tijdens zijn campagne is hij royaal geweest met het verlenen van militaire onderscheidingen. Zijn triomftocht in Rome is overdadig geweest. Als censor heeft Fulvius in 179 een

heel ander beleid gevoerd dan zijn voorganger Cato. In deze speech, vermoedelijk uit 178, valt Cato Fulvius dan ook fel aan. Volgens een getuigenis verwijt Cato hem ook dat hij dichters met zich heeft meegenomen op zijn militaire campagne; een pikant detail is dat dit Ennius betreft, de dichter die door Cato zelf in Rome was geïntroduceerd. Een ander getuigenis meldt dat Cato woordgrappen niet schuwt: hij noemt Nobilior ergens 'Mobilior' ('beweeglijker').

*110

Te royaal verleende onderscheidingen

Iam principio quis uidit corona donari quemquam, cum oppidum captum non esset aut castra hostium non incensa essent?

Om te beginnen, wie heeft ooit gezien dat iemand een erekrans kreeg terwijl geen stad was ingenomen en geen kamp van de vijanden in brand was gezet?

DE TRIBVNIS MILITVM

Over de krijgstribunen

In het jaar 171, tijdens de Derde Macedonische Oorlog, worden de krijgstribunen niet gekozen maar aangewezen door de consuls en pretoren (vergelijk Livius 42, 31). Deze rede gaat vermoedelijk over het besluit daartoe.

*111-112

Niet nader te plaatsen fragmenten

expedito pauperem plebeium atque proletarium

...voor een lichtbewapende een arme plebejer en een proletariër...

loca ardua et cliua depressa

steile plekken en lage heuvels

IN P. FVRIVM PRO HISPANIS

Tegen Publius Furius, voor de Spanjaarden

Publius Furius heeft zich als pretor in Spanje in 174 schuldig gemaakt aan afpersing. In 171 wordt hij daarvoor ter verantwoording geroepen. Cato verdedigt de zaak van de Spanjaarden.

*113

Problemen alom (onzeker fragment)

utrubi bona, utrubi mala gratia capiatur, utrinde iram, utrinde factiones tibi pares

aan welk van beide kanten je <...> verkrijgt door populariteit, aan welk van beide kanten door impopulariteit: aan beide kanten levert je dat woede op, aan beide kanten kliekvorming.

SVASIO LEGIS VOCONIAE

Pleidooi voor de Lex Voconia

Krijgstribuun Quintus Voconius Saxa doet in 169 een wetsvoorstel: niemand mag een vrouw als erfgenaam aanwijzen. Cato steunt dit voorstel.

*114

Nadeel van bruidsschatten

Principio uobis mulier magnam dotem adtulit; tum magnam pecuniam recipit, quam in uiri potestatem non committit, eam pecuniam uiro mutuam dat; postea, ubi irata facta est, seruum recepticium sectari atque flagitare uirum iubet.

In het begin neemt de vrouw voor u een grote bruidsschat mee; dan ontvangt zij een grote som gelds, die zij niet in de macht van haar man brengt: dat geld geeft zij haar man te leen; later, als ze kwaad geworden is, beveelt zij haar slaaf die buiten de bruidsschat is gebleven om haar man achterna te gaan en <het geld> terug te eisen.

*115

Kwalijke gevolgen

agrum quem uir habet tollitur

de akker die de man bezit wordt afgenomen

DE MACEDONIA LIBERANDA

Over de bevrijding van Macedonië

De oorlogen tegen Macedonië eindigen in 168 met de slag bij Pydna, waarin koning Perseus van Macedonië wordt verslagen door consul Lucius Aemilius Paullus. Het jaar daarna besluit de senaat, vermoedelijk op voorstel van Cato, om Macedonië formeel ‘vrij’ te verklaren, als politiek signaal voor andere volkeren. Uiteraard moet het land wel forse belastingen betalen.

Eeuwen later zal keizer Hadrianus alle gebied oostelijk van Eufraat en Tigris opgeven en daarbij expliciet verwijzen naar het voorbeeld van Cato: die zou de Macedoniërs vrij hebben verklaard omdat de Romeinen hen niet konden beschermen.

*116

Niet nader te plaatsen fragment

idque perpetuius atque firmitus repit

en dat sloop er bestendiger en steviger in

PRO RHODIENSIBVS

Voor de Rhodiërs

Van Cato's bekende redevoering uit 167 ter verdediging van de inwoners van Rhodos zijn lange fragmenten bewaard. Cato heeft de rede zelf geciteerd in boek 5 van zijn Oorsprongen. Daar zijn de fragmenten ook in deze uitgave opgenomen (zie Oorsprongen 5, 2-8).

DE SVMPTV SVO

Over zijn uitgaven

Decennia lang heeft Cato gehamerd op het belang van oud-Romeinse deugden als soberheid, spaarzin en gemeenschapszin. Ook heeft hij voortdurend gefulmineerd tegen alle vormen van luxe. In dit licht is het ironisch dat hij op late leeftijd zelf door censoren is beticht van overmatige luxe in de privé-sfeer. Cato's grote zuinigheid heeft hem uiteindelijk een flink kapitaal opgeleverd en volgens een getuigenis van Plutarchus (Cato 25,3) is hij op zijn oude dag een royaal leven gaan leiden, inclusief banketten. Enkele van Cato's vele vijanden klagen hem aan en bij de censoren van het jaar 164 moet de dan zeventigjarige zijn levenswijze opnieuw verdedigen. Hij doet dat met succes.

Het lange eerste fragment wordt geciteerd door Fronto (tweede eeuw na Chr.) als een perfect voorbeeld van de stijl-figuur paraleipsis (praeteritio): het zeggen dat men bepaalde elementen niet wil noemen of gebruiken, maar die zodoende juist onderstrepen. Het fragment is enigszins complex: Cato spreekt over een moment in het nabije verleden, vermoedelijk de openingsfase van het proces in 164. Hij vertelt hoe hij toen uit een eigen, oudere redevoering wilde citeren maar steeds weer besloot tot schrappen. Door hierop zo uitvoerig in te gaan citeert hij die oudere, niet dateerbare redevoering alsnog met nadruk.

*117

Zwijgen over eigen verdiensten

Iussi caudicem proferri, ubi mea oratio scripta erat de ea re, quod sponsonem feceram cum M. Cornelio. Tabulae prolatae: maiorum benefacta perlecta; deinde quae ego pro re p. fecissem leguntur. Vbi id utrumque perlectum est, deinde

scriptum erat in oratione: 'Numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem dilargitus sum.'

'Attat, noli, noli <s>cribere,' inquam, 'istud: nolunt audire.'

Deinde recitavit: 'Numquam <ego> praefectos per sociorum uestrorum oppida inposui, qui eorum bona liberos diriperent.'

'Istud quoque dele, nolunt audire; recita porro.'

'Numquam ego praedam neque quod de hostibus captum esset neque manubias inter pauculos amicos meos diuisi, ut illis eriperem qui cepissent.'

'Istuc quoque dele: nihil <e>o minus uolunt dici; non opus est recitato.'

'Numquam ego euectionem dataui, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent.'

'Perge istuc quoque uti cum maxime delere.'

'Numquam ego argentum pro uino congiario inter apparitores atque amicos meos disdidi neque eos malo publico diuites feci.'

'Enimuero usque istuc ad lignum dele.'

Vide sis quo loco re<s> publica siet, uti quod rei publicae bene fecissem, unde gratiam capiebam, nunc idem illud memorare non audeo, ne inuidiae siet. Ita inductum est male facere inpoene, bene facere non inpoene licere.

Ik gaf opdracht het boek te halen waarin mijn redevoering stond met als onderwerp dat ik een proces met financiële inzet had gevoerd met Marcus Cornelius. Schrijftafeltjes tevoorschijn gehaald, de verdiensten van mijn voorvaders voorgelezen, daarna wordt gelezen wat ik voor de staat had gedaan. Zodra dat allebei gelezen is, stond vervolgens in de redevoering geschreven: 'Nimmer heb ik geld, noch van mijzelf, noch dat van bondgenoten voor steekpenningen gebruikt.'

'Ho! Nee!' zeg ik. 'Schrijf dat niet! Dat willen ze niet horen!'

Vervolgens las hij voor: 'Nimmer heb ik prefecten in de steden van uw bondgenoten gezet om hun goederen en kinderen te roven.'

'Schrapp dat ook maar, dat willen ze niet horen. Lees verder.'

'Nimmer heb ik buit, noch die op de vijand is veroverd, noch opbrengst van verkochte buit verdeeld onder een klein groepje vrienden om hem te ontroven aan de mannen die het hadden veroverd.'

'Dat ook schrappen. Ze willen niets minder gezegd krijgen: voorlezen onnodig.'

'Nimmer heb ik reizen voor de staat weggegeven waarmee mijn vrienden dankzij het ambtszegel het grote geld konden binnenhalen.'

'Ga door met schrappen, dit ook, zo grondig als maar kan!'

'Nimmer heb ik zilvergeld in plaats van feestwijn uitgedeeld onder mijn gevolg en vrienden, noch heb ik hen verrijkt ten koste van de publieke zaak.'

'Ja, schrappen tot hier, tot op het hout!'

Bezie nu eens, alstublieft, hoe de staat ervoor staat, hoe ik van mijn verdiensten voor de staat, waarvoor ik dank oogstte, nu geen gewag meer durf te maken, uit vrees dat het afkeert wekt. Zo is het gewoon geworden straffeloos kwaad te doen, maar niet straffeloos goed te doen!

*118

Sobere eenvoud

Neque mihi aedificatio neque uasum neque uestimentum ullum est manupretiosum neque pretiosus seruus neque ancilla. Si quid est quod utar, utor; si non est, egeo. Suum

cuique per me uti atque frui licet. Vitio uertunt quia multa egeo; at ego illis quia nequeunt egere.

Ik bezit geen groot gebouw en geen vaatwerk en geen enkel bijzonder kostbaar kledingstuk en geen kostbare slaaf of slavin. Als er iets is wat ik kan gebruiken, gebruik ik het; zo niet, dan doe ik het zonder. Ieder mag wat mij betreft het zijne gebruiken en genieten. Ze rekenen het mij aan dat ik bij veel dingen zonder zit, maar ik hún dat zij niet zonder kunnen!

PRO SE CONTRA C. CASSIVM

Voor zichzelf, tegen Gaius Cassius

De antieke bronnen vermelden nog een laatste proces waarin de stokoude Cato, inmiddels ruim boven de tachtig jaar, nogmaals zijn leven en werk verdedigt. Het betreft mogelijk de aanklacht tegen Cato door Gaius Cassius, censor in 154. Nadere details zijn niet bekend

*119

Smaad met een politieke dimensie

Atque euenit ita, Quirites, uti in hac contumelia, quae mihi per huiusce petulantiam factum itur, rei quoque publicae medius fidius miserear, Quirites.

En zo komt het, beste burgers, dat ik bij die smaad, die mij door de brutaliteit van deze man gaat worden aangedaan, – zo waarlijk helpe mij de godheid – ook met de staat medelijden voel, beste burgers.

DE PTOLEMAEO MINORE CONTRA THERMVM SIVE DE THERMI QVAESTIONE

Over Ptolemaeus Minor, tegen Thermus, ofwel over het onderzoek naar Thermus

In de jaren na 160 is er strijd ontbrand om de macht op het eiland Cyprus tussen koning Ptolemaeus VI Philometor van Egypte en zijn jongere broer, de latere koning Ptolemaeus Euergetes. Na een aanslag op Euergetes heeft Rome een delegatie gezonden om hem te steunen. Een van de gezanten is Cato's vijand Lucius Minucius Thermus. Als ze zijn teruggekeerd in Rome, in 154 (of kort daarna) klaagt de oude Cato zijn vijand aan wegens wangedrag ten opzichte van Euergetes.

*120

Wandaden bestraffen

Sed si omnia dolo fecit, omnia auaritiae atque pecuniae causa fecit, eiusmodi scelera nefaria, quae neque fando neque legendo audiuius, supplicium pro factis dare oportet.

Maar als hij alles uit boze opzet heeft gedaan, alles omwille van hebzucht en geld heeft gedaan, dat soort onzegbare misdaden, waarvan we in woord of geschrift nooit hebben gehoord, dan dient hij voor die daden straf te krijgen!

*121

Eigendunk van de tegenstanders

Quantoque suam uitam superiorem atque ampliorem atque antiquiorem animum inducerent esse quam innoxiiorem...

Hoezeer zij hun leven als meerwaardig en belangrijk en gewichtig beschouwen, meer dan als onschuldig...

*122-123

Twee losse fragmenten

per deos immortalis, nolite uos atque...

bij de onsterflijke goden, wil niet <...> en

rege optimo atque beneficentissimo

onder de beste en meest weldoende koning

*124

Thermus' gedrag bij de koning

Tu otiosus ambulas, qui apud regem fuisti, donicum ille tibi interdixit rem capitalem.

Jij loopt daar op je gemak rond, jij die bij de koning bent geweest totdat hij jou dat doodstraf-waardig gedrag verbood.

*125-127

Niet nader te plaatsen fragmenten uit redevoeringen tegen Quintus of Lucius Minucius Thermus

– wars van het goede – straffen – dood

sed a benefactis, ab optimis artibus fugit maxima fugella, perpetuissimo curriculo

maar van goede daden, van de beste kunsten vlucht hij weg in snelste vluchting, in bestendigste loop

neruo, carcere, moletrina

met boeien, kerker, molen

mortuus est, sepelitus est

hij is dood en begraven

NE QVIS ITERVM CONSVL FIERET

Dat niemand tweemaal consul mag worden

In de jaren rond 152 wordt de mogelijkheid besproken dat iemand voor de tweede keer het consulaat krijgt. Cato is, uiteraard, tegen deze innovatie.

*128

Tegen luxe in privébouw

Dicere possum quibus uillae atque aedes aedificatae atque expolitae maximo opere citro atque ebore atque pauimentis Poenicis sient.

Ik kan mensen noemen door wie buitenhuizen en stadswoningen zijn gebouwd en met alle moeite zijn verfraaid met citrushout en ivoor en Punische vloeren!

*129

Een goede generaal

inperator laudem capit, exercitum meliorem, industriiorem facit

de generaal krijgt lof, maakt het leger beter, nijverder

DE ACHAEIS

Over de Achaeërs

Na de oorlog tegen Macedonië zijn in 167 duizend Achaeïsche gijzelaars verscheept naar Italië. In 151 wordt er in de senaat onderhandeld over hun eventuele terugkeer naar Griekenland. Cato stemt voor, zij het niet vanuit de meest nobele motieven. Volgens een getuigenis (Plutarchus, Cato 9, 2) zou hij hebben gezegd dat ze niet de hele dag moesten praten omdat 'die paar oude Grieken' net zo goed door Griekse doodgravers konden worden begraven.

*130

Terug in de tijd

cumque Hannibal terram Italiam laceraret atque uexaret

toen Hannibal het Italische land teisterde en kwelde...

DE REGE ATTALO ET VECTIGALIBVS ASIAE

Over koning Attalus en de belastingen van Klein-Azië

Attalus II, de koning van Pergamum, bondgenoot van Rome, heeft sinds het einde van zijn oorlog tegen Prusias II van

Bithynië recht op speciale schadeloosstelling vanuit Bithynië voor verwoeste heiligdommen. Als Prusias in 151 in Rome om opheffing van de maatregelen vraagt spreekt Cato daartegen.

*131

Misstanden in het Oosten in 172

C. Licinio praetore remiges scribiti ciues Romani sub portis-culum, sub flagrum conscribiti ueniere passim.

Toen Gaius Licinius pretor was, werden Romeinse burgers als roeiers ingeschreven onder de maathamer, en onder de zweep ingeschreven, en alom verkocht!

DE BELLO CARTHAGINIENSI

Over de oorlog tegen Carthago

Kort voor zijn dood ageert Cato heftig tegen de oude staatsvijand Carthago. In 153 of 152 heeft hij nog deelgenomen aan een Romeinse delegatie naar Carthago. Uit een speech van 151 of 150 zijn enkele fragmenten overgeleverd. Volgens een getuigenis heeft Cato ook Elissa als stichtster genoemd en een naamsverklaring gegeven ('Nieuwstad').

Het legendarische, aan hem toegeschreven 'Overigens ben ik van mening dat Carthago moet worden verwoest' (ceterum censeo...) zit niet bij de bewaarde fragmenten van Cato's werk. In 149, Cato's sterfjaar, zal de senaat besluiten tot ingrijpen, met de verwoesting van Carthago in 146 als gevolg.

*132-134

*Ellende en narigheid**– wantoestand door honger – gewenning aan onrecht – oorlogsmisdaden*

Pueri atque mulieres extrudebantur fami causa.

Kinderen en vrouwen werden verdreven vanwege de honger.

Aures nobis calliscerunt ad iniurias.

Onze oren hebben tegen onrecht een eeltlaag gekregen!

Homines defoderunt in terram dimidiatos ignemque circumposuerunt; ita interfecerunt.

Ze hebben mensen in de grond begraven, tot de helft, en rondom vuur aangelegd; zo hebben zij ze ter dood gebracht.

*135

De Carthagers als de vijand

Carthaginenses nobis iam hostes sunt. Nam qui omnia parat contra me ut quo tempore uelit bellum possit inferre, hic iam mihi hostis est, tametsi nondum armis agat.

De Carthagers zijn al onze vijand! Want wie alles voorbereidt tegen mij, zodat hij wanneer hij maar wil de oorlog kan beginnen, is mijn vijand, ook al zet hij nog geen wapens in.

CONTRA SER. GALBAM PRO DIREPTIS LVSITANIS

Tegen Servius Galba, over de plunderingen bij de Lusitaniërs

Tot in het jaar van zijn dood, 149 v. Chr., heeft Cato publiekelijk het woord gevoerd als volgens hem oud-Romeinse waarden en normen in het geding kwamen. In een proces tegen de Romeinse generaal Galba verdedigt Cato de zaak van provinciebewoners uit de streek rond Sevilla. Zoals Cato zijn rede voor de Rhodiërs opnam in boek 5 van zijn Oorsprongen, zo deed hij dat in dit geval in boek 7 daarvan (vgl. Oorsprongen 7, 1-2). Volgens Cicero gebeurde dit kort voor zijn dood: het is daarmee chronologisch het laatste van Cato's literaire wapenfeiten.

ORATIONVM INCERTI TEMPORIS RELIQUIAE

Resten van niet dateerbare redevoeringen

Van een aantal redevoeringen van Cato is de datering niet mogelijk. In het algemeen is over context en achtergrond weinig te zeggen, evenals over de namen uit de titels. Hieronder zijn alleen woordelijke aanhalingen van Cato opgenomen; naar getuigenissen wordt niet verwezen.

*136

*Oude sociale verhoudingen
(uit een rede tegen Lentulus)*

quod maiores sanctius habuere defendi pupillos quam clientem non fallere. Aduersus cognatos pro cliente testatur, testimonium aduersus clientem nemo dicit. Patrem primum, postea patronum proximum nomen habuere.

...omdat onze voorvaders het meer als heilige plicht beschouwden om een pupil te verdedigen dan een beschermeling niet aan zijn lot over te laten. Tegen verwanten getuigen men ter wille van een beschermeling, maar tegen een beschermeling legt geen mens een getuigenis af. Een vader kwam bij hen op plaats één, daarna was een patroon de eerstvolgende naam.

*137

Verkoop bij opbod
(uit een rede tegen Titus Sempronius Longus)

si posset auctio fieri de artibus tuis, quasi supellectilis solet

als men een veiling kon houden van jouw kunsten zoals dat met huisraad gebeurt...

*138

Een juridisch detail
(uit een rede tegen de balling Tiberius)

quid si uadimonium capite obuoluto stitisses?

wat als jij met bedekt hoofd borgstelling had verleend?

*139

Een vreemde eenling
(uit een rede tegen Cornelius, bij het volk)

Ecquis incultior, religiosior, desertior, publicis negotis repulsior?

Is iemand soms ongeletterder, bijgeloviger, verlatener, van de publieke zaak afkeriger?

*140

Misselijke diefstal
(uit een rede tegen Pansa)

pueris in ludo stilos, pasceolos furare

van jongens op school pennen en geldbuidels stelen...

*141

Wie geloven?
(uit een rede voor Lucius Turius tegen Gnaeus Gellius)

Atque ego a maioribus memoria sic accepi: si quis quid alter ab altero peterent, si ambo pares essent, siue boni siue mali essent, quod duo res gessissent, uti testes non interessent, illi unde petitur, ei potius credendum esse. Nunc si sponsonem fecisset Gellius cum Turio, ni uir melior esset Gellius quam Turius, nemo, opinor, tam insanus esset, qui iudicaret meliorem esse Gellium quam Turium; si non melior Gellius est Turio, potius oportet credi unde petitur.

Van onze voorouders heb ik het uit de traditie als volgt geleerd. Als de een iets van een ander vroeg, als beiden gelijk waren, of ze nu goed of slecht waren, dat je dan, omdat er twee iets gedaan hadden zonder getuigen erbij, vooral degene moest geloven van wie iets werd gevraagd. Als nu Gellius een proces met financiële inzet had gevoerd met Turius, als Gellius niet een beter mens was dan Turius, dan zou niemand, denk ik, zo gek zijn om te oordelen dat Gellius een beter mens is dan Turius; en als Gellius geen beter mens is dan

Turius, dien je eerder degene te geloven van wie iets wordt gevraagd.

*142

Gifmengerij

(uit een rede voor Lucius Autronius)

Venefici postridie iussisti adesse in diem ex die. Non ausi recusare.

Vanwege gifmengerij moest ik daags daarna van jou verschijnen, dag in dag uit. Weigeren durfde ik niet.

*143-144

Twee fragmenten uit een rede voor Lucius Caesetius

Audite sultis, milites: siquis uestrum in bello superfuerit, si quis non inuenerit pecuniam, egebit.

Luister, alsjeblieft, soldaten! Als iemand de oorlog overleefd heeft, als iemand geen geld heeft gevonden, zal hij gebrek lijden!

quod ego me spero ostenturum

hetgeen ik hoop te zullen tonen...

*145

Onherstelbaar fragment

nihil minus uoluit semper <...>

<...>bus re presenti cognosce<re> <...>ere

niets minder wilde hij altijd <...>

<...> ter plaatse leren kennen...

*146

Aderlating

(uit een rede over Habitus)

sanguen demittatur

bloed moet afgenomen worden

*147-148

Uit een rede over 'de Flora-zaak'

– geen seks met vrijgeborenen – een jongenshoer

Sed nisi qui palam corpore pecuniam quaereret aut se lenoni locauisset, etsi famosus et suspiciosus fuisset, uim in corpus liberum non aecum censuere adferri.

Maar tenzij iemand openlijk met zijn lichaam geld probeerde te verdienen of zich aan een pooier had verhuurd, beschouwden zij het als onbillijk, ook al stond iemand slecht bekend en was hij verdacht, om het lichaam van een vrije geweld aan te doen.

Ibi pro scorto fuit, in cubiculum subrectitauit e conuiuio,
cum partim illorum iam saepe ad eundem modum erat.

Daar diende hij als jongenshoer, stond hij vaak op van tafel
en ging naar de slaapkamer, en was al vaak met een deel van
die lui op dezelfde manier.

*[De beide fragmenten komen uit een ongedateerde rede. De
titel (De re Floria) is niet met zekerheid verklaard, maar ver-
wijst vermoedelijk naar het beruchte festival voor de vrucht-
baarheidsgodin Flora, dat werd gevierd met toneel, naakte
vrouwen en hoeren. Na een verbodsperiode werd het festi-
val in 173 v. Chr. opnieuw toegelaten. Het kan niet anders of
Cato is tegen geweest.]*

*149

*Onherstelbaar fragment
(uit een rede over de zaak van Aulus Atilius)*

<...>tisse timidus ne <...> ibi causam sonticam

...schichtig dat <...> daar geldige redenen

*150-151

*Uit een rede over edielen die door een vormfout zijn aange-
steld*

– ‘Prijs de dag niet voor de avond valt’ – los woord

Nunc ita aiunt, in segetibus, in herbis bona frumenta esse.
Nolite ibi nimiam spem habere. Saepe audiui inter os atque

offam multa interuenire posse; uerum uero inter offam atque
herbam ibi uero longum interuallum est.

Nu zeggen ze het zo: dat op de akkers, op de halmen het graan
goed staat. Stel daar maar niet te veel hoop op! Vaak heb ik
gehoord dat er tussen mond en hap heel wat kan komen; en
tussen hap en halm zit helemaal een grote afstand!

neminisque

...en van niemand...

*152-153

*Vrouwen- en mannenrechten
(uit een rede over een bruidsschat)*

– mogelijke straf voor de vrouw bij scheiding – mogelijke
doodstraf voor haar bij echtbreuk

Vir cum diuortium fecit, mulieri iudex pro censore est; inpe-
rium quod uidetur habet, si quid peruerse taetrequae factum
est a muliere; multatur, si uinum bibit; si cum alieno uiro
proberi quid fecit, condemnatur.

Als een man een scheiding heeft doorgevoerd, is de rechter
voor de vrouw als een censor; hij heeft de macht die hem
goeddunkt, als door de vrouw iets volkomen verkeerd of
onterends is gedaan; zij krijgt straf als zij wijn heeft gedron-
ken; als zij met een andere man iets schandelijks heeft gedaan,
wordt zij veroordeeld.

In adulterio uxorem tuam si prehendisses, sine iudicio inpune necares; illa te, si adulterares siue tu adulterarere, digito non auderet contingere, neque ius est.

Als jij je vrouw bij overspel betrapte, zou je haar zonder rechterlijk oordeel straffeloos doden; zij zou jou, als je overspel pleegde of met jou liet plegen, met geen vinger durven te beroeren, en dat is ook niet rechtmatig.

*154

Muzikanten

(uit een pleidooi dat een magistraat zijn politieke macht moet verliezen zodra zijn opvolger er is)

siticines et liticines et tubicines

doodblazers en klaroenblazers en trompetters

*155-157

Diefstal en bedrog

(uit een rede over het verdelen van buit onder soldaten)

– dieven en dieven – rijk – inhalig

Fures priuatorum furtorum in neruo atque in conpedibus aetatem agunt, fures publici in auro atque in purpura.

Dieven bij privédiefstal slijten hun leven in ketens en voetboeien, dieven van staatsbezit in goud en in purper!

tu † diues fite

word jij rijk

fraudulenter atque auariter

op frauduleuze en hebzuchtige wijze

*158

Juiste maatregelen (onzeker fragment uit een pleidooi voor een voorstel van Popilius)

quod conpluriens usu uenit omni tempore anteuentum esse e re publica credimus

dat hetgeen zich veelvuldig voordoet te allen tijde voorkomen is, dat is, geloven wij, in het belang van de staat

*159

Wapens

(uit een pleidooi voor een wetsvoorstel van Maevius)

Rex Seleucus arma nostratia facit.

Koning Seleucus maakt wapens van ons soort.

*160

Een last

(uit een rede tegen Sercia)

Accipite, si uultis, hoc onus in uestros collos.

Neem, als jullie willen, deze last op jullie nek!

*161

*Akkerland**(uit een pleidooi in de senaat)*

Accessit ager quem priuatim habent Gallicus, Samnitis,
Apulus, Bruttius.

Daarbij komt het akkerland dat zij privé bezitten, in Gallië,
Samnium, Apulië, Bruttië.

*162

*Stal**(uit een rede over afschaffing van wetten)*

bouile

runderstal

*163-164

*Twee onherstelbare fragmenten**(uit een rede voor de Volksvergadering en een pleidooi tegen
een wet)*

Apirensium bellum fecimus <...> tris missi ad <...> upli pec-
tore adsecutus

we hebben de oorlog in Epirus gevoerd <...> drie gezonden
naar <...> met de borst bereikt

<...> licta est, et praeterea rogas <...> ea si populus condemp-
naue<...> siet, quasi aduersus le<ges fecisset>

...is, en bovendien vraag je <...> als het volk dat heeft afgewe-
zen <...> is, alsof hij tegen de we<tten heeft gehandeld>

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

*165-179

Losse wendingen en woorden

malitiose istorum iura torque

draai boosaardig hun rechten

cedo, si uos in eo loco essetis, quid aliud fecissetis?

zeg op, als jullie op die plaats waren geweest, wat hadden jul-
lie dan anders gedaan?

communem rem agi putatote ac uos huic rei praepositos
esse

bedenk dat hier een algemene zaak wordt behandeld en dat
u over de zaak de leiding hebt

inpudentiam praemiosam

een onbeschaamdheid die veel oplevert

munificior

royaler

pelliculatio

verlokking

tu, inquam, si uerum suppressis, falsarius agnosceris; si falsa confingis, mendax esse uideris

als jij, zeg ik, de waarheid onderdrukt, word je als valsaard herkend; verzin je valse dingen, dan lijkt je een leugenaar

te, C. Caecili, diem prodidi>sse militibus legionis III, cum prodicionem non haberent

...dat jij, Gaius Caecilius, de soldaten van het derde legioen een dag verlenging hebt gegeven, hoewel ze geen verlenging hadden

uenticulariam uitam uiuere, repente largiter habere, repente nihil

een breekijzer-leven leiden: ineens bezit in overvloed, ineens weer niets...

uita deum immortalium

leven van de onsterfelijke goden

taetre aetatem exigit

...in oneer zijn leven slijt

culignam in feno Graeco ponit, ut bene oleat

...zet zijn beker in de fenegriek, zodat hij lekker gaat ruiken

coepiam seditiosa uerba loqui

ik zal beginnen oproerige woorden te spreken

contumelias mihi dixisti conpluriens

veelvuldig heb je mij beledigd!

iure, lege, libertate, re publica communiter uti oportet; gloria atque honore, quomodo sibi quisque struxit

aan recht, wet, vrijheid en staat dient men gelijkelijk deel te hebben; aan roem en eer zoals ieder die voor zich heeft opgebouwd

Libri ad Marcum filium

BOEKEN AAN ZIJN ZOON MARCUS

Lange perioden in zijn leven manifesteerde Cato zich als een verklaard tegenstander van Griekse culturele invloeden in Rome. Hij deed dat precies in de tijd dat die invloeden op grote schaal zichtbaar werden. Zoals hij met zijn latere Oorsprongen een echt Romeinse geschiedschrijving zou gaan leveren om daarmee een dam op te werpen tegen de Griekse literatuur, zo doet hij dat op meer wetenschappelijk vlak in de Boeken aan zijn zoon Marcus. Gebieden als geneeskunde, retorica en militaire tactiek, waarin de Grieken golden als meesters, zijn hier in het Latijn vertegenwoordigd. Het geheel kan gelden als de eerste encyclopedie in die taal.

De insteek is steeds praktisch en concreet: vanuit zijn persoonlijke ervaring en na een kennismaking met de Griekse letteren biedt Cato een handzaam overzicht van nuttige inzichten op de diverse gebieden van wetenschap en kunst. De boeken (mogelijk per gebied een afzonderlijk boek) zijn gericht aan zijn zoon Marcus, en in hem aan zijn hele familie en aan de hoge klasse waartoe hij behoorde.

Behalve de hieronder opgenomen fragmenten is een aantal getuigenissen over dit werk bewaard. Ze bevestigen het boven geschetste algemene beeld ervan en bieden nog enkele details. Die zijn soms opvallend: zo zou Cato hebben geschreven dat de Romeinen zeshonderd jaar alleen kool als geneesmiddel gebruikten en geen doktoren kenden, verder dat interen op eigen vermogen voor een man (anders dan voor een weduwe) verkeerd is, en dat vroeger bij een soldaat die op diefstal was betrapt de hand werd afgehakt of bloed werd vergoten voor de ogen van zijn kameraden.

*1-3

Geneeskunde

– uit de inleiding: tegen de Grieken en hun geneeskunde –
gevolg van het eten van haas – verschillende oorzaken op
medisch vlak

Dicam de istis Graecis suo loco, Marce fili, quid Athenis exquisitum habeam, et quod bonum sit illorum litteras inspicere, non perdiscere. Vincam nequissimum et indocile esse genus illorum. Et hoc puta uatem dixisse: quandoque ista gens suas litteras dabit, omnia conrumpet, tum etiam magis, si medicos suos huc mittet. Iurarunt inter se barbaros necare omnis medicina, sed hoc ipsum mercede facient, ut fides iis sit et facile disperdant. Nos quoque dictitant barbaros et spurcius nos quam alios Opicon appellatione foedant. Interdixi tibi de medicis.

Over die Grieken zal ik op de juiste plaats bespreken, Marcus mijn zoon, wat ik in Athene heb uitgezocht, en dat het goed is hun literatuur vluchtig te bekijken (niet grondig te bestuderen!). Ik zal bewijzen dat het een bijzonder kwalijk en onverbeterlijk slag volk is. En geloof maar dat een ziener als volgt sprak: als dat volk zijn literatuur geeft, zal het alles bederven, eens te meer als het zijn doktoren hier naartoe stuurt. Ze hebben onder elkaar gezworen om alle barbaren te doden middels artseneij! Maar dat zullen ze dan doen tegen betaling, zodat ze vertrouwen genieten en ons makkelijk uit de weg kunnen ruimen. Ons noemen ze ook altijd ‘barbaren’ en ze trekken ons nog vuiler door het slijk dan anderen door de benaming *Oscans*. Over de doktoren heb ik je een verbod gegeven.

[De Griekse naam *Opikos* voor *Oscus* (*Osciër*) heeft een sterk neerbuigende klank. De naam roept onbeschaafdheid en lomphheid op.]

lepus multum somni adfert qui illum edit

de haas brengt veel slaap <aan> wie hem eet

ex dolore, ex febri, ex siti, ex medicamentis bibendis, ex cataplasmatis, ex aluo lauando

...uit pijn, uit koorts, uit dorst, uit het drinken van medicijnen, uit kompressen, uit het spoelen van de darmen...

*4-7

Landbouw

– een goede boer – de juiste gezagsverhoudingen – juist koopgedrag – lenen

uir bonus est, Marce fili, colendi peritus, cuius ferramenta splendent

een goed man, Marcus mijn zoon, en in de landbouw bekwaam is hij wiens ijzerwaren glimmen

illi inperator tu, ille ceteris mediastrinus

voor hem ben jij de heerser, hij is voor de rest jouw middenfiguur

emas non quod opus est, sed quod necesse est; quod non opus est, asse carum est

je moet niet kopen wat nodig is, maar wat noodzakelijk is; wat niet nodig is, is voor een as al te duur

quod tibi deerit a te ipso mutuare

waaraan het je ontbreekt, leen dat van jezelf

*8-9

Retorica

– Cato's definitie van een redenaar – zijn kenmerkende uitgangspunt voor retorica

orator est, Marce fili, uir bonus, dicendi peritus

een redenaar, Marcus mijn zoon, is een goed man, in het spreken bekwaam

rem tene, uerba sequentur

hou de inhoud vast: de woorden zullen volgen

*10-14

Militaire zaken

– tegen misplaatste kritiek – winnen of verliezen – bange magistraten – troepen vrijgelaten – juiste manier van leiden van infanterie en cavalerie

Scio ego quae scripta sunt si palam proferantur, multos fore qui uilitigent, sed ii potissimum qui uerae laudis expertes sunt. Eorum ego orationes siui praeterfluere.

Ik weet wel: als wat hier geschreven staat in de openbaarheid wordt gebracht, zullen er veel muggenzifters komen, maar dan vooral mensen die geen ware roem hebben. Hun redevoeringen heb ik voorbij laten stromen.

ut populus sua opera potius ob rem bene gestam coronatus supplicatum eat, quam re male gesta coronatus ueneat

...dat het volk door eigen inspanning vanwege een overwinning bekranst naar een dankgebed gaat, liever dan dat het na een nederlaag bekranst in de verkoop gaat

Magistratus nihil audent inperare, ne quid consul auspici peremat.

De magistraten durven geen bevelen te geven, uit vrees dat de consul iets van het voorteken voor ongeldig verklaart.

Inde partem equitatus atque ferentarios praedatum misit.

Vandaar stuurde hij een deel van de ruitery met de lichtgewapenden uit om buit te maken.

Pedites quattuor agminibus, equites duobus antibus ducas.

Voetsoldaten moet je aanvoeren in vier colonnes, ruiters in twee scharen.

*15-19

Militaire zaken (vervolg)

– strijdmethode – diverse mogelijke formaties – een derde uitval – snelheid – vergelijking met een gladiator

Vna depugnatio est fronte longo, quadrato exercitu.

Een vorm van strijdvoering is met een lang front en het leger in vierkantsformatie.

siue forte opus sit cuneo aut globo aut forcipe aut turribus aut serra uti adoriare

mocht het toevallig nodig zijn dat je aanvalt met een wig, een bol, een tang, torens of een zaag...

Tertia e castris eductio celeris properaque est.

De derde geleide uitval uit het kamp is snel en voortvarend.

satis celeris sis in tempore

wees voldoende snel als het tijd is

quam gladiator disciplinosus

<...meer> dan een goed getrainde gladiator

Origines

OORSPRONGEN

BOEK 1

STICHTING EN OUDSTE GESCHIEDENIS VAN ROME

In het eerste boek van zijn Oorsprongen behandelt Cato de voorgeschiedenis van Rome, de koningstijd en de eerste periode van de Republiek. Hij staat uitvoerig stil bij de verhalen over de komst van Aeneas en de Trojanen naar Italië en de lange aanloop tot de stichting van de stad. Van enkele koningen van Rome worden belangrijke maatregelen genoemd. Diverse plaatsen en feestnamen krijgen een verklaring.

Behalve de letterlijke citaten, die hieronder staan afgedrukt, geven vierentwintig getuigenissen iets weer van de inhoud. Zo heeft Cato in het voorwoord gereflecteerd op het nut van geschiedschrijving, iets waarmee hij aanknoopt bij de Griekse traditie van historiografie. Andere in getuigenissen genoemde details zijn de volgende.

Italië is genoemd naar koning Italus. Het mythische oervolk van Latium, de Aborigines, stamt af van Grieken en is na de komst van Aeneas verbonden met diens mannen; het nieuwe volk krijgt de naam Latijnen. De eerste stad die Aeneas in Italië heeft gesticht is Troje genoemd. De Trojanen krijgen van koning Latinus 680 hectare land gelegen tussen Laurentum en hun kamp.

Een alternatief, en volgens Cato eveneens geloofwaardig verhaal: Aeneas komt met zijn vader naar Italië, sticht de stad Lavinium (na een voorteken van een varken met dertig kleintjes, als voorspelling van de latere stichting van Alba), komt in strijd tegenover Latinus te staan en doodt hem; Aeneas raakt ook in een duel met Turnus en beiden vinden de dood; Ascanius en Mezentius vechten verder en na de dood van Mezentius draagt Ascanius de naam Julius (de oorsprong van de Julische familie). Mezentius heeft de naam 'goden-

verachter' vanwege een bevel om aan hemzelf te offeren.

Aeneas' vrouw, Lavinia, vlucht zwanger het bos in en baart daar Silvius. Ascanius roept zijn stiefmoeder terug naar Lavinium, laat de stad in haar macht en sticht voor zichzelf Alba, dertig jaar na de stichting van Lavinium door Aeneas. Naar de stad Alba Longa is ook de Albaanse berg genoemd.

De Etrusken breiden hun macht in Italië uit. Een van hun slachtoffers is Metabus, een koning van de Volsci. Precies 432 jaar na de Trojaanse oorlog wordt Rome gesticht (genoemd wordt Cato's aandacht voor zorgvuldige chronologie, die toch niet werkt volgens het Griekse systeem van berekening via Olympiaden). Romulus en andere machthebbers in Italië hebben ook een vorm van Grieks gesproken, en wel het Aeolisch.

Romulus en Remus worden opgevoed door een herder, Faustulus en zijn vrouw Acca Larentia; die wordt rijk door prostitutie en laat de Romeinen uitgestrekte gebieden na (dit verhaal lijkt een rationalisatie van het bekende motief van de 'wolvin': het Latijnse lupa betekent zowel 'wolvin' als 'hoer'; tevens is het een verklaring voor het feest Larentalia).

Koning Servius Tullius verdeelt het grondgebied van Rome in tribus ('kiesdistricten').

*1, 1

Openingszin

Si ques homines sunt, quos delectat populi Romani gesta discribere...

Als er bepaalde lieden zijn, die er plezier in hebben de geschiedenis van het Romeinse volk te beschrijven...

*1, 2

Moraal voor gezagdragers

clarorum hominum atque magnorum non minus otii quam negotii rationem exstare oportere

...dat beroemde en grote mannen niet minder voor hun persoonlijk optreden dan voor hun openbaar optreden reenschap moeten afleggen

*1, 3

Volsci en Aborigines

Agrum quem Volsci habuerunt, campestris plerum Aboriginum fuit.

Het land dat de Volsci <later> in bezit hebben gehad is grotendeels vlak land van de Aborigines geweest.

*1, 4

Ritueel voor de stichting van een stad

Qui urbem nouam condet, tauro et uacca aret. Vbi araerit, murum faciat; ubi portam uult esse, aratrum sustollat et portet et portam uocet.

Wie een nieuwe stad sticht moet ploegen met een stier en een koe. Waar hij geploegd heeft moet hij de muur maken; waar hij wil dat een poort komt, moet hij de ploeg omhooghalen en dragen (portare) en het daar 'poort' noemen.

*1, 5

Het door Romulus ingestelde asiel in Rome

Eodem conuenae conplures ex agro accessitauere. Eo res eorum auxit.

Daarheen kwamen heel wat nieuwkomers vanaf het platteland. Daardoor groeide hun zaak.

*1, 6

Het oude dorp Antemna

Antemna uetrior est quam Roma.

Antemna is ouder dan Rome.

*1, 7

Oorlog tussen Alba Longa en Rome

Propter id bellum coepit. Cloelius praetor Albanus oratores misit Romam cum...

Daarom begon hij de oorlog. Cloelius, de Albaanse pretor, stuurde gezanten naar Rome met...

*1, 8

Stichting van Jupiter-tempel op het Capitool door Tarquinius Superbus, ten koste van oude heiligdommen

Fana in eo loco conpluria fuere. Ea exaugurauit, praeterquam quod Termino fanum fuit; id nequitum exaugurari.

Heiligdommen waren er op die plek vele. Deze ontdeed hij van hun gewijde staat, behalve het heiligdom voor Terminus; dat kon van zijn gewijde staat niet worden ontdaan.

*1, 9

Een machtsgreep in Rome mede afgeslagen door de dictator van Tusculum (460 v. Chr.)

Nam de omni Tusculana ciuitate soli Lucii Mamiliii beneficium gratum fuit.

Want van de hele stad Tusculum was alleen de gunst van Lucius Mamilius welkom.

*1, 10-14

Niet nader te plaatsen fragmenten

– oud – afstand – oorlog – een partij hout – heiligdom van Feronia in Capena

ueteres prosapia

oud in geslachtslijn

inde est ferme mille passuum

vandaar is het ongeveer duizend pas

igitur tertio pedatu bellum nobis facere

...ons vandaar in derde aanzet oorlog aandoen

uehes ligni

wagenlading hout

sed lucus Capenatis

maar het heilig woud van Capena

BOEK 2

OORLOGEN IN ITALIË

In het tweede boek staan de veroveringen van Rome in Italië centraal, met name bij de Keltische stammen in het Noorden (de Povlakte en omstreken), maar ook aan de Adriatische kust en in Etrurië.

Afgezien van de woordelijke fragmenten spreekt Cato, blijkens twintig getuigenissen, over tal van steden en stammen in het land. Van de Keltische stammen noemt hij de Lepontii en Salassi, de Oromobii en Bergomates, de Veneti en Cenomanes, en de Boi (bij Rimini). Beschreven worden verder de steden Vercellae en Novaria, en vierendertig steden met Latijns recht in de Alpen. Daarnaast zijn er details over het Comomeer (Larius lacus) en over bijzondere dieren in de Alpen: witte hazen, muizen van elf pond, eenhoevige zwijnen, harige honden en hoornloze runderen.

Ook van diverse steden elders in Italië komt de stichting aan bod: Pisa, Ameria, Tibur, Politorium (door Polites, een broer van Aeneas, die zelfstandig naar Italië kwam) en Praeneste (door Caeculus). Veel plaats is ingeruimd voor de herkomst en vroege geschiedenis van de Sabijnen (volgens een bepaalde overlevering verbonden met het strenge Sparta). Genoemd worden ook de Etruskische kustplaats Graviscae, verder de steden Falisca en Capena. Van Lavinium wordt nog het detail vermeld dat daar een keer runderen die voorafgaand aan hun slacht met zout waren bestrooid (inmoltos) zijn ontsnapt.

*2, 1

De Liguriërs

Sed ipsi, unde oriundi sunt exacta memoria, inlitterati mendacesque sunt et uera minus meminere.

Maar aan hun eigen oorsprong is bij hen de herinnering verdwenen; analfabeet en leugenachtig zijn ze en de waarheid houden ze niet goed in herinnering.

*2, 2-4

De Galliërs

– *interesses van het volk – plantkundig detail – inval van Galliërs in Clusium, op instigatie van Arruns van Clusium, wiens vrouw was verleid door Lucumus (vgl. Livius 5, 33,3)*

Pleraque Gallia duas res industriossissime persequitur, rem militarem et argute loqui.

Het merendeel van Gallië beoefent twee dingen het ijverigste: legerzaken en scherpzinnig praten.

papauer Gallicanus

Gallische papaver

Neque satis habuit quod eam in occulto uitiauerat, quin eius famam prostitueret.

Het was hem nog niet genoeg dat hij haar in het verborgene had verkracht, nee, hij wilde ook nog haar goede naam te grabbel gooien.

*2, 5

De Libuërs

Libui, qui aquatum ut lignatum uidentur ire, securim atque lorum ferunt, gelum crassum excidunt, eum loro conligatum auferunt.

De Libuërs ziet men om water gaan als om hout: ze hebben bijl en riem bij zich, hakken het dikke ijs uit en snoeren die riem eromheen. Zo nemen ze het mee.

*2, 6-7

details over Noord-Italië

– *gebruik van varkens – opbrengst van het land bij Rimini*

In Italia in scrobes terna atque quaterna milia succidiarum uehere. Sus usque adeo pinguitudine crescere solet, ut se ipsa stans sustinere non possit neque progredi usquam. Itaque eas, si quis quo traicere uolt, in plostrum inponit.

In Noord-Italië legt men <per jaar> drie-, vierduizend varkenshuiden in kuilen in. Een varken dijt er door vetheid gewoonlijk zo uit dat het niet meer op de poten kan staan of nog enige kant op kan. Als iemand ze ergens naartoe wil brengen, zet hij ze dan ook op een wagen.

Ager Gallicus Romanus uocatur, qui uiritim cis Ariminum datus est ultra agrum Picentium. In eo agro aliquotfarium in singula iugera dena cullea uini fiunt.

‘Gallisch-Romeins bouwland’ heet het per persoon verdeelde land zuidelijk van Rimini en noordelijk van het Picensisch

bouwland. Op dit bouwland wordt op menige plaatsen tien cullea wijn (5240 liter) per morgen gemaakt.

*2, 8

In bergland ten noorden van Rome

In Sauracti <et> Fiscello caprae ferae sunt, quae saliunt e saxo pedes plus sexagenos.

Op de bergen Soracte en Fiscellus zijn er wilde geiten, die meer dan zestig voet vanaf een rots springen.

*2, 9

De Marsi en verwante stammen

Marsus hostem occidit prius quam Paelignus; propterea Marrucini uocantur, de Marso detorsum nomen.

De Marsiër doodde de vijand eerder dan de Paeligniër; vandaar dat ze Marrucini worden genoemd, een naam afgeleid van 'Marsiër'.

*2, 10

In het vruchtbare land rond Tibur

In campo Tiburti ubi hordeum demessuit, idem in montibus serit, ubi hordeum idem iterum metit.

Als hij in de vlakte van Tibur de gerst heeft geoogst, zaait hij nog eens in de bergen, waar hij die gerst dan nogmaals oogst.

*2, 11

Het heiligdom bij Aricia

Lucum Dianium in nemore Aricino Egerius Baebius Tusculanus dedicauit dictator Latinus. Hi populi communiter: Tusculanus, Aricinus, Lanuvinus, Laurens, Coranus, Tiburtis, Pometinus, Ardeatis Rutulus.

Het Diana-heiligdom in het heilig woud bij Aricia is ingewijd door Egerius Baebius uit Tusculum, Latijns dictator. Deze volkeren samen: uit Tusculum, Aricia, Lanuvium, Laurentum, Cora, Tibur, Pometia, en de Rutuli uit Ardea.

*2, 12

Een speciale wet in Arpino

Si quis mortuus est Arpinatis, eius heredem sacra non secuntur.

Als iemand in Arpino is gestorven, gaan zijn cultusvoorwerpen niet over op de erfgenaam.

*2, 13-17

Niet nader te plaatsen fragmenten

– eer voor iemand – koningen – wrakke schepen – welvaart
– Carthaags zout

in maximum decus atque in excelsissimam claritudinem sublimauit

...tot hoogste eer en luisterrijkste beroemdheid verhief...

quescumque Romae regnauissent

al wie in Rome koning zijn geweest

Si inde in nauis putidas atque sentinosas commeatum ponere uolebant

Als zij vandaar in rotte schepen vol kielwater voorraad wilden laden...

Itaque res uber fuit, antequam legiones

Vandaar dat er welvaart was, voordat de legioenen...

ex sale, qui apud Karthaginenses fit

van zout dat bij de Carthagers wordt gemaakt

BOEK 3

VERDERE GEBIEDSUITBREIDING

Het boek beschrijft de verdere expansie van Rome, met name in Italië. Verschillende andere steden, vooral in het Zuiden, passeren de revue. In de woordelijke citaten gaat het over Taurianum (bij Reggio di Calabria) en Himera (op Sicilië).

Voor de laatstgenoemde stad grijpt Cato terug op een oud verhaal dat bij Aristoteles vermeld staat (Rhetorica 1393b): toen de inwoners van Himera de macht hadden overgedragen aan de tiran Phalaris en hem bovendien een lijfwacht wilden geven, vertelde de dichter Stesichorus (ca. 600 v. Chr.) hun een waarschuwende fabel over een paard. Dat zou bij het zien van een hert op zijn weiland wraak op het andere dier hebben gewild: het vroeg een man om hem te helpen. De man stelde als voorwaarde dat het paard zich liet beteugelen. Het paard stemde in, maar in plaats van de wraak op het hert te krijgen moest het nu de man dienen.

Vier getuigenissen verwijzen naar andere steden. Zo wordt Capua door Cato vermeld en afwijkend gedateerd als een relatief jonge stad, gesticht door Etrusken, en vertelt hij over Petelia in Calabrië, een stad waarvan de muren zijn gebouwd door de Griekse held Philoctetes. In Lucanië is een stad met de naam Thebe ten onder gegaan. Meer in het algemeen krijgt de strenge levenswijze in het oude Italië veel lof.

^{*3, 1}

De stad Taurianum in Calabrië

Thesunti Tauriani uocantur de fluuio, qui propter fluit. Id oppidum Aurunci primo possederunt, inde Achaei Troia

domum redeunt. In eorum agro fluuii sunt sex; septimus finem Rheginum atque Taurinum dispescit; fluuii nomen est Pecoli. Eo Orestem cum Iphigenia atque Pylade dicunt maternam necem expiatum uenisse, et non longinqua memoria est, cum in arbore ensem uiderunt quem Orestes abiens reliquisse dicitur.

De Tauriaanse Thesuntiërs worden genoemd naar de rivier die er langs stroomt. De stad was aanvankelijk in het bezit van de Aurunci, daarna van de Achaeërs die vanuit Troje naar huis keerden. Op hun grondgebied zijn zes rivieren; een zevende scheidt het gebied van Reggio van dat van Taurianum; de naam van de rivier is Pecoli. Hierheen, vertelt men, is Orestes met Iphigeneia en Pylades gekomen voor verzoening van de moord op zijn moeder. En het is nog niet lang geleden dat men daar aan een boom een zwaard heeft gezien, dat Orestes, zo wordt verteld, bij zijn vertrek heeft achtergelaten.

*3, 2

Een oud verhaal over Himera

Equos respondit: 'Oreas mihi inde, tibi cape flagellum!'

Het paard antwoordde: 'Doe mij het bit in en pakt u de zweep!'

*3, 3-4

Etenswaren, misschien in een passage over een Griekse kolonie met een weelderige levensstijl

– duivelsdrek (een soort gomhars van de plant silfium) –
luxe

Laserpitium pro pulmentario habet.

Duivelsdrek heeft hij als voorgerecht.

multo pulmento usi

...zij veel voorgerechten nemend...

*3, 5

Relatief laat in het boek beschreven stammen

Haut eos eo postremum scribo, quin populi et boni et strenui sient.

Over hen schrijf ik niet tot slot omdat ze geen goede of flinke volkeren zouden zijn.

BOEK 4

EERSTE EN TWEEDE PUNISCHE OORLOG

Het vierde boek behandelt in ieder geval de belangrijke perioden van de Eerste Punische Oorlog (264-241) en de Tweede Punische Oorlog (218-201). Als rechtgeaarde Romein heeft Cato geen enkel begrip voor de Carthagers. Zelf zou hij de geschiedenis ingaan met de anekdote dat hij jarenlang al zijn redevoeringen zou hebben besloten met de oneliner *ceterum censeo Carthaginem esse delendam* ('overigens ben ik van mening dat Carthago moet worden verwoest'). Die verwoesting zou overigens pas in 146 v. Chr. plaatsvinden, drie jaar na zijn dood.

De bewaarde fragmenten bevatten enkele beroemde passages. Zo bepaalt Cato zijn plaats in het genre geschiedschrijving via de programmatische uitspraak in fragment 1: anders dan Romeinse voorgangers, zo suggereert hij, is hij duidelijk op zoek naar oorzaken en verbanden.

De fragmenten 6-7 komen uit een tafereel uit de Eerste Punische Oorlog, waarvan het verhaal grotendeels in parafrase is bewaard bij de latere schrijver Gellius (3, 7). Als een Romeins leger op mars is op Sicilië weten de Carthagers de omliggende heuvels en hooggelegen plekken te bezetten en brengen daarmee het Romeinse leger in ernstig nadeel. De toestand lijkt uitzichtloos. Een krijgstribuun meldt zich bij de consul met een plan: wanneer vierhonderd Romeinen een nog vrij liggende heuvel midden op het terrein bezetten, zullen de vijanden hun beste troepen daarop af sturen. De vierhonderd man zullen onherroepelijk sterven, maar de consul kan dan intussen de rest van het leger redden. De consul aarzelt: wie zal zo'n ten dode gedoemd commando leiden? De tribuun meldt zich heldhaftig als vrijwilliger. Het plan

loopt zoals verwacht: de heuvel wordt bezet, hetgeen de beste troepen van de Carthagers aanlokt, de vierhonderd man lijden een vernietigende nederlaag, maar de rest van het leger kan zich redden uit de nood. Het lange woordelijke citaat (fragment 7) biedt de afloop van dit heldenverhaal, met aansluitend een evaluatie die typisch is voor Cato en voor de Romeinen in het algemeen.

(Voor het overige is uit de parafrase van Gellius geen wending met zekerheid op Cato zelf terug te voeren, met uitzondering van fragment 6. Wel doen veel van Gellius' formuleringen sterk denken aan Cato's taaleigen, zoals *fraudi et pernicii obnoxium*, 'ten prooi aan list en ondergang', of *inperes hortericusque*, 'dat u beveelt en aanspoort'.)

Een drietal getuigenissen over dit boek heeft ook betrekking op de lange strijd met Carthago. Zo vermeldt Cato iets over de staatsinstellingen van Carthago: de macht is verdeeld over volk, adel en koningen. Van de Alpen heet het dat die Italië afschermen als een muur. Ten slotte is er het markante getuigenis dat Cato nergens namen van veldheren vermeldt, in een kennelijke poging nadruk te leggen op de gemeenschap; merkwaardig genoeg is bij hem wel de naam *Surus* overgeleverd: zo heette een van de olifanten in Hannibals leger.

* 4, 1

Programmatische uitspraak over geschiedschrijving

Non lubet scribere quod in tabula apud pontificem maximum est, quotiens annona cara, quotiens lunae aut solis lumine caligo aut quid obstiterit.

Ik heb geen zin om te schrijven wat op het bord bij de hogepriester staat: hoe vaak het graan duur was, hoe vaak het licht van maan of zon door duisternis of iets anders werd geblokkeerd.

*4, 2

Carthaagse huizen van stro

Mapalia uocantur ubi habitant: ea quasi cohortes rotundae sunt.

‘Mapalia’ heten hun behuizingen: dat zijn een soort ronde omheiningen.

*4, 3

Een rechtsbepaling

Si quis membrum rupit aut os fregit, talione proximus cognatus ulciscitur.

Als iemand <bij een ander> een lichaamsdeel heeft gebroken of een bot heeft stukgeslagen, wreekt zijn naaste familielid dat ‘oog om oog, tand om tand’.

[Het gaat hier om een oude wetstekst, die echter niet eensluidend is met die van de aloude Romeinse Twaalf Tafelen Wet (8, 2-3). Misschien gaat het om een wet uit Carthago.]

*4, 4-5

Militaire zaken

– het Carthaagse leger: een rommelig allegaartje – Romeinse militaire discipline

Conpluriens eorum milites mercennarii inter se multi alteri alteros <in castris> occidere, conpluriens multi simul ad hostis transfugere, conpluriens in inperatorem inpetum facere.

Veelvuldig doodden hun huursoldaten elkaar over en weer in groten getale <in het kamp>, veelvuldig liepen ze in groten getale te samen over naar de vijand, veelvuldig deden ze een aanval op hun veldheer.

Imperator noster, si quis extra ordinem depugnatum iuit, ei multam facit.

Onze veldheer legde, als iemand uit het gelid trad voor een tweegevecht, aan die man een boete op.

*4, 6-7

Een militaire heldendaad uit de Eerste Punische Oorlog

– beeldende aanduiding van een heuvel door een Romeinse veldheer – de afloop van het verhaal (zie verder inleiding op boek 4)

uerrucam illam

die wrat

Dii immortales tribuno militum fortunam ex uirtute eius dedere. Nam ita euenit: cum saucius multifariam ibi factus esset, tamen uulnus capiti nullum euenit, eumque inter mortuos defetigatum uulneribus atque quod sanguinem defluerat, cognouere. Eum sustulere isque conualuit saepeque postilla operam rei p. fortem atque strenuam perhibuit, illoque facto, quod illos milites subduxit, exercitum ceterum seruauit.

Sed idem benefactum, quo in loco ponas, nimium interest. Leonides Iaco qui simile apud Thermopylas fecit, propter eius uirtutes omnis Graecia gloriam atque gratiam praeci-

puam claritudinis inclitissimae decorauere monumentis: signis, statuis, elogiis, historiis aliisque rebus gratissimum id eius factum habuere. At tribuno militum parua laus pro factis relictis, qui idem fecerat atque rem seruauerat.

De onsterflijke goden hebben de krijgstribuun een lot naar zijn moed gegeven. Want het verliep als volgt. Toen hij daar veelvuldig gewond was geraakt, liep hij toch geen enkele hoofdwond op, en tussen de doden herkende men hem, geheel afgemat door zijn wonden en doordat er bloed uit was weggevloeid. Ze tilden hem op en hij werd beter en nadien vervulde hij nog vaak dappere en flinke dienst voor de staat, en door die daad dat hij die soldaten leidde heeft hij de rest van het leger gered.

Maar die weldaad, hoe hoog je die aanreken, dat maakt erg veel uit. Leonidas de Spartaan, die iets soortgelijks heeft gedaan bij Thermopylae ? vanwege diens dappere daden heeft heel Griekenland zijn roem en bijzondere aanzien luster bijgezet met gedenktekens van de meest hoogverheven naam en faam: met beelden, standbeelden, lofdichten, geschiedwerken en andere zaken hebben zij die daad in het hoogste aanzien gehouden. Maar de krijgstribuun is slechts geringe lof gebleven in verhouding tot zijn daden, terwijl hij hetzelfde had gedaan en de staat had gered!

*4, 8

Siciliaanse havenstad (zeldzame meervoudsvorm van de naam)

Drepana

Trapani

*4, 9

Aanleiding tot de Tweede Punische Oorlog (219)

Deinde duoeticesimo anno post dimissum bellum, quod quattuor et uiginti annos fuit, Carthaginenses sextum de foedere decessere.

Daarna, in het tweeëntwintigste jaar na het staken van de oorlog, die vierentwintig jaar geduurd had, hielden de Carthagers zich voor de zesde maal niet aan het verdrag.

*4, 10

Een strijdscène

Proelium factum depugnatumque pro castris.

De slag vond plaats en voor het kamp werd er ten einde gevochten.

*4, 11-12

Dialogo tussen Hannibal en Maharbal na de slag bij Cannae (vgl. Livius 22, 51)

– *vechtlustig advies van Maharbal om direct door te stoten naar Rome, nog voordat men daar van de nederlaag hoort – late reactie van Hannibal na zijn voorzichtige afwijzing de avond tevoren*

Igitur dictatorem Karthaginensium magister equitum monuit: ‘Mitte mecum Romam equitatum: diequinti in Capitolio tibi cena cocta erit!’

Dus kreeg de dictator van de Carthagers een dringend advies van de ruiteraanvoerder: ‘Stuur de ruitery met mij naar Rome: over vier dagen zal voor u een maaltijd bereid zijn op het Capitool!’

Deinde dictator iubet postridie magistrum equitum arcessi. ‘Mittam te, si uis, cum equitibus.’ ‘Sero est,’ inquit magister equitum, ‘iam rescuere.’

Vervolgens gaf de dictator de volgende dag bevel de ruiteraanvoerder te laten komen. ‘Ik zal jou sturen, als je wilt, met de ruiters.’ ‘Het is te laat,’ zei de ruiteraanvoerder, ‘ze zijn er al achter.’

*4, 13

Een onduidelijke gebeurtenis in Rome

duo exules lege publica execrari

twee ballingen krachtens algemene wet vervloekt...

BOEK 5

OORLOGEN IN HET WESTEN EN OOSTEN

Het begin van het boek is gewijd aan oorlogen in Spanje. Cato zelf trad als veldheer op en leverde slag bij Ampurias in Catalonië. In 195 v. Chr. behaalde hij daar een grote overwinning, die naar zijn eigen zeggen, volgens een antiek getuigenis, ‘veel slachtoffers’ bij de vijand veroorzaakte.

Cato’s eigen inbreng is ook duidelijk bij zijn weergave van de politieke verwickelingen rondom Rhodos. Dat eiland was in de laatste oorlog van Rome en Macedonië (178-168) niet onvoorwaardelijk voor Rome geweest maar had onderhandelingen voorgesteld. Na de nederlaag van de Macedoniërs in de slag bij Pydna (168) was de Romeinse senaat uit op harde bestraffing van Rhodos. In het voorjaar van 167 verhief Cato daartegen zijn stem: in een rede voor de senaat drong hij aan op matiging. Een zevental fragmenten is uit deze redevoering bewaard gebleven, merkwaardig genoeg door citaten uit Cato’s eigen geschiedwerk (aangehaald door Gellius 6, 3). Het was hoogst ongebruikelijk om een eigen, reëel gehouden redevoering op die manier in te lassen in historiografisch werk. Cato is hier dus wars van de conventies. Vermoedelijk wilde hij zo ook iets van zijn grote gezag als publiek persoon laten uitstralen op zijn literaire werk.

De redevoering genoot grote bekendheid in de Oudheid. Uit een getuigenis van Gellius (6, 3, 52) blijkt wel dat Cato alle registers opentrok: ‘De alom beruchte arrogantie van de Rhodiërs had algemeen haat en afkeer gewekt. Cato zette toen in die zaak alle verdedigings- en aanvalsmiddelen door elkaar in. Nu eens prees hij de Rhodiërs aan vanwege hun voortreffelijke verdiensten, dan weer excuseerde hij hen als waren ze onschuldig. Het ene moment bezwoer hij dat hun

goederen en rijkdommen niet gevorderd moesten worden, het andere moment deed hij een goed woord voor hen als waren ze in de fout gegaan. Nu eens wees hij erop dat ze voor de staat nodig waren, dan weer herinnerde hij aan de traditionele Romeinse clementie en mildheid, of aan het algemeen belang.’

Het boek behandelt ook nog de oorlog in Illyrië (Dalmatië) uit 167.

*5, 1

Land en natuur in Spanje

Sed in his regionibus ferrariae, argentifodinae pulcherrimae, mons ex sale mero magnus, quantum demas, tantum accrescit. Ventus Cercius, cum loquere, buccam inplet, armatum hominem, plaustrum oneratum percellit.

Maar in die streken <zijn er> prachtige ijzer- en zilvermijnen, en een grote berg van puur zout: hoeveel je erafhaalt, zoveel groeit eraan. De noordwestenwind, die vult je mond als je praat en die gooit een gewapend man, een beladen wagen om.

*5, 2-8

Cato's rede voor de Rhodiërs

– waarschuwing voor al te grote vreugde – begrip voor de houding van Rhodos – twee retorische vragen – antwoord op het verwijt aan de Rhodiërs – juridisch argument: iets willen is op zichzelf niet strafbaar – gevolg daarvan: de Rhodiërs hebben niets misdaan – afwijzing van algemene kritiek op de Rhodiërs

‘Scio solere plerisque hominibus rebus secundis atque prolixis atque prosperis animum excellere atque superbiam atque ferociam augescere atque crescere. Quo mihi nunc magnae curae est, quod haec res tam secunde processit, ne quid in consulendo aduorsi eueniat, quod nostras secundas res confutet, ne haec laetitia nimis luxuriose eueniat. Aduorsae res edomant et docent, quid opus sit facto, secundae res laetitia transuorsum trudere solent a recte consulendo atque intellegendo.

Quo maiore opere dico suadeoque, uti haec res aliquot dies proferatur, dum ex tanto gaudio in potestatem nostram redeamus.’

‘Ik weet dat de meeste mensen bij voorspoed, welslagen en successen hun schroom verliezen, en dat hun eigenzinnigheid en hoogmoed dan groeien en bloeien. Daarom maak ik mij grote zorgen nu deze zaak zo voorspoedig is verlopen: in ons overleg blijkt mogelijk iets nadeligs dat onze voorspoed fnuikt, en die vreugde van nu blijkt mogelijk overdadig. Tegenspoed toomt in, toont aan wat te doen staat; voorspoed leidt door vreugde veelal af van goed overleg en begrip.

Des te dringender dus mijn voorstel en advies: een paar dagen schorsing voor deze zaak, tot die grote blijdschap bedaart en wij onszelf weer de baas zijn.’

‘Atque ego quidem arbitror Rodienses noluisse nos ita depugnare, uti depugnatum est, neque regem Persen uinci. Sed non Rodienses modo id noluere, sed multos populos atque multas nationes idem noluisse arbitror atque haut scio an partim eorum fuerint qui non nostrae contumeliae causa id noluerint euenire; sed enim id metuere, si nemo esset homo quem uereremur, quidquid luberet faceremus, ne sub solo imperio nostro in seruitute nostra essent. Libertatis suae causa in ea sententia fuisse arbitror.

Atque Rodienses tamen Persen publice numquam adiuuere. Cogitate, quanto nos inter nos priuatim cautius facimus. Nam unusquisque nostrum, si quis aduersus rem suam quid fieri arbitrantur, summa ui contra nititur, ne aduersus eam fiat; quod illi tamen perpessi.’

‘Persoonlijk huldig ik de opvatting dat de Rhodiërs niet hebben gewild dat wij de strijd zo zouden uitstrijden als die uitgestreden is, noch dat koning Perseus overwonnen zou worden. Maar niet alleen de Rhodiërs hebben dat niet gewild, vele volkeren en vele stammen wilden dat naar mijn opvatting evenmin. En het kan goed zijn dat die deels niet ons nadeel beoogden toen zij dat niet wilden. Nee, zij waren beducht dat als wij geen mens meer te vrezen hadden en konden doen wat ons liefde, ons rijk het enige zou zijn en zij onze dienaren zouden worden. Omwille van hun vrijheid stelden zij zich op dat standpunt, zo is mijn opvatting.

En toch hebben de Rhodiërs nooit publiekelijk steun verleend aan Perseus. Bedenkt u eens hoeveel behoedzamer wij onderling zijn in ons eigen leven! Want het geldt voor ieder van ons: wie de opvatting heeft dat iets zijn belangen zal schaden, zet alles op alles om te voorkomen dat die geschaad worden. Toch hebben zij zich dat laten welgevalen.’

‘Ea nunc derepente tanta beneficia ultro citroque, tantam amicitiam relinquemus? Quod illos dicimus uoluisse facere, id nos priores facere occupabimus?’

‘Die grote weldaden over en weer, die hechte vriendschap, moeten we die nu ineens verloren laten gaan? Wat zij volgens ons hebben willen doen, moeten wij dat nu als eersten daadwerkelijk doen?’

‘Qui acerrime aduersus eos dicit, ita dicit: hostes uoluisse fieri. Ecquis est tandem, qui uestrorum, quod ad sese attineat, aequum censeat poenas dare ob eam rem, quod arguatur male facere uoluisse? Nemo, opinor. Nam ego, quod ad me attinet, nolim.’

‘Wie de hardste woorden tegen hen spreekt, zegt het zo: dat zij vijanden wilden worden. Is er nu iemand onder u, die wat hemzelf betreft bestraffing billijk zou achten vanwege de beschuldiging dat hij kwaad wilde doen? Niemand toch, dunkt mij. Want wat mijzelf betreft: ik zou het niet willen.’

‘Quid nunc? Ecqua tandem lex est tam acerba, quae dicat: “Si quis illud facere uoluerit, mille minus dimidium familiae multa esto; si quis plus quingenta iugera habere uoluerit, tanta poena esto; si quis maiorem pecuniam numerum habere uoluerit, tantum damnas esto”? Atque nos omnia plura habere uolumus, et id nobis in poene est.’

‘Want kijk, is er een wet die zo hardvochtig is dat daarin staat: “Als iemand dit-of-dat wil doen, is de boete de helft van zijn vermogen minus duizend sestertiën”? “Als iemand meer dan vijfhonderd morgen land wil bezitten, is de straf zo-en-zoveel”? “Als iemand meer stuks vee wil bezitten, is de schadevergoeding zus-en-zoveel”? Maar wij willen meer van alles hebben, en dat doen wij ongestraft!’

‘Sed si honorem non aequum est haberi ob eam rem, quod bene facere uoluisse quis dicit, neque fecit tamen, Rodiensibus oberit, quod non male fecerunt, sed quia uoluisse dicuntur facere?’

‘Maar als het niet billijk is het iemand tot eer aan te rekenen wanneer hij zegt iets goeds te hebben willen doen maar het niet heeft gedaan, moeten de Rhodiërs er dan onder lijden dat ze geen kwaad hebben gedaan, maar dat ze dat, naar men zegt, hebben willen doen?’

‘Rodiensis superbos esse aiunt, id obiectantes quod mihi et liberis meis minime dici uelim. Sint sane superbi. Quid id ad nos attinet? Idne irascimini, si quis superbior est quam nos?’

‘De Rhodiërs zijn ‘hoogmoedig,’ heet het, een verwijt dat ik mij en mijn kinderen beslist niet graag gemaakt zou zien. Laat ze maar hoogmoedig zijn. Wat gaat ons dat aan? Zijn we soms kwaad dat iemand hoogmoediger is dan wij?’

*5, 9-10
Oorlog in Illyrië

– het terrein – de rivier Naro, grens van het Romeinse gebied

urbes insulasque omnis pro agro Illyrio esse...

dat steden en eilanden alle gelden als Illyrisch gebied

fluuium Naronem magnum, pulchrum, pisculentum

de rivier de Naro, groot, mooi, visrijk

*5, 11-17

Niet nader te plaatsen fragmenten

– over critici – opstelling van een leger – ordening in de strijd
– front – beloften – ploegen – witte steen

quod eorum nemo quisquam quicquam mihi ignoturus est

omdat niemand van hen mij wat dan ook vergeven zal

Exercitum suum pransum, paratum, cohortatum eduxit foras atque instruxit.

Zijn leger voerde hij na ontbijt, bewapening en toespraak naar buiten en stelde het op.

Postridie signis conlatis aequo fronte peditatu, equitibus atque alis cum hostium legionibus pugnauit.

Daags erna, toen men slaags was geraakt, vocht hij met gelijk front, met voetsoldaten, ruiters en vleugeltroepen met de vijandelijke legioenen.

recto fronte

met recht front

illi polliciti sese facturum omnia

zij beloofden dat alles te zullen doen

Sed protelo trini boues unum aratrum ducent.

Maar in gespan zullen telkens drie ossen een ploeg trekken.

lapis candidior quam pelastes

een steen witter dan puimsteen

BOEK 6

VERDERE OORLOGEN

Van de inhoud van dit boek is niets bekend, maar gezien de chronologie van de omringende boeken zal het de periode tussen 167 en 150 hebben behandeld.

* 6, 1

Niet nader te plaatsen fragment (onduidelijk fragment)

Itaque ego cognobiliorem cognitionem esse arbitror.

Vandaar dat ik de kennis kenbaarder acht.

BOEK 7

DIVERSE MISSTANDEN

In het laatste boek van de Oorsprongen richt Cato de blik opnieuw naar het Westen, naar Spanje, waar hij zelf eerder militair actief was. De Romeinse generaal Servius Sulpicius Galba heeft in 150 in de buurt van Sevilla een massa ontwapende Lusitaniërs op brute wijze afgeslacht. Dit optreden stuit op veel kritiek, onder meer van Cato, omdat het indruist tegen de oud-Romeinse moraal. In Rome wordt een wet voorgesteld om de Lusitaniërs weer vrij te laten. Deze wet is indirect gericht tegen Galba (die bij wet niet anders aangepakt kan worden). De veldheer voert echter zijn arme kinderen huilend ten tonele en weet de wet afgekeurd te krijgen. Volgens een getuigenis uit Cato in zijn geschiedwerk zijn ongenoegen over het gebruik van kinderen om pathos te wekken.

Fragment 1 en 2 zijn afkomstig uit Cato's eigen redevoering tegen Galba; evenals in boek 5 citeert hij dus uit eigen retorisch werk. Cicero vertelt dat Cato kort voor zijn dood (in 149) de rede nog in zijn geschiedwerk heeft ingelast. Kennelijk was het zevende boek in hoofdzaak dus al eerder voltooid.

Cato geeft details over bepaalde buitenlandse gebruiken, maar ook over oud-Romeinse kledingtradities. De fragmenten 6-7 getuigen daarvan. Volgens vier aanvullende getuigenissen spreekt Cato ook over andere oude gewoonten: wie naar een ambt dong droeg een toga zonder tunica eronder, vrouwen in rouw droegen geen purperkleurige maar donkere gewaden, vroeger at men in het atrium en bestond de maaltijd uit slechts twee gangen, en tijdens feestelijke maaltijden bezongen tafelgenoten onder fluitbegeleiding de verdiensten en kwaliteiten van beroemde mannen. De interesse voor dit soort details past in een breder kader: in de tweede eeuw

v. Chr. werd fel gediscussieerd over de toenemende luxe en pronkzucht bij vrouwen, en het ‘verval der zeden’. Cato nam in deze discussies een sterk conservatief standpunt in.

*7, 1-2

Cato's rede tegen Galba

– aarzeling van de 84-jarige Cato om nog als redenaar op te treden – over het verwijt dat de Lusitaniërs wilden afvallen van Rome (het argument is dat ‘willen’ niet voldoende reden is)

‘Multa me dehortata sunt huc prodire: anni, aetas, uox, uires, senectus. Verum enim uero, cum tantam rem peragier arbitrarer...’

‘Veel dingen hebben mij omtraden hier te verschijnen: jaren, leeftijd, stem, krachten, ouderdom. Maar waarlijk, omdat ik meende dat zo’n grote zaak ten einde behandeld wordt...’

‘Tamen dicunt deficere uoluisse. Ego me nunc uolo ius pontificium optime scire: iamne ea causa pontifex capiar? Si uolo augurium optime tenere, ecquis me ob eam rem augurem capiat?’

‘Toch zeggen ze dat zij “wilden afvallen”. Nu wil ik het hogepriester-recht uitstekend kennen! Word ik daarom soms als hogepriester genomen? Als ik het auguren-recht uitstekend wil beheersen, neemt iemand mij dan om die reden als augur?’

*7, 3-4

*De Cantabriërs (in Noordwest-Spanje)**– de Ebro – hun gewoonten*

...fluuium Hiberum; is oritur ex Cantabris, magnus atque pulcher, pisculentus.

...rivier de Ebro; die ontspringt in Cantabrië en is groot en mooi, visrijk

Dotes filiabus suis non dant.

Bruidsschatten geven ze hun dochters niet.

*7, 5

Schoeisel van Romeinse magistraten

Qui magistratum curulem cepisset, calceos mulleos aluta uinctos, ceteri perones

Wie een curulisch ambt verkregen had, <droeg> donkerrode hoge schoenen gestrikt met een zachtleren riem, de anderen laarzen

*7, 6-7

*Tegen luxe bij vrouwen**– al te weelderige vrouwendracht – verven van haren*

mulieres opertae auro purpuraque; arsinea, rete, diadema, coronas aureas, rusceas fascias, galbeos, lineas, pelles, redimicula...

de vrouwen bedekt met goud en purper; ook hoofdversiering, haarnet, diadeem, gouden kransen, felrode borstbanden, armbanden, halskettingen, bontjes, ceintuurs <hebben ze>

Mulieres nostrae capillum cinere unguitabant, ut rutilus esset.

Onze vrouwen wreven hun haar in met as opdat het rood werd.

*7, 8-9

Niet nader te plaatsen fragmenten

– wetsgetrouw volk (misschien de oude Romeinen) – domheid (onherstelbaar fragment)

iurum legumque cultores

van recht en wetten vereerders

<..im>mensam ti<miditatem et socordiam...> ne quid neg<...>retur

<im>mense schroom en stomheid <...> dat hij niet...

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

**inc. 1*

glis

hazelmuis

**inc. 2*

biber

drinker

**inc. 3*

alae ex lupino lug<...>

vleugels van lupine

**inc. 4*

arator an terminum

ploeger of grens

**inc. 5*

ne praedia in lubricum derigerentur, cum tributus exigere-
tur

opdat de boerderijen niet in de gevarenzone afzakten als de
oorlogsheffing werd opgeëist

Diverse werken

CARMEN DE MORIBVS

Spreuken over goed leven

Weinig is met zekerheid bekend over dit werk. Ondanks het woord carmen ('lied, gedicht') in de titel gaat het naar alle waarschijnlijkheid om een soort spreukenboek in proza, met pasklare levenswijsheden en aanwijzingen over goed en kwaad, nog stilliger dan in de Boeken aan zijn zoon Marcus. Behalve de drie citaten (alle uit Gellius 11, 2) is er niets van of over dit werk bewaard gebleven. Wel zijn er twee getuigenissen over een verwant werk getiteld Apophthegmata ('grappige uitspraken'). Zelfs bij Cato hoeft de boog niet altijd gespannen te zijn.

*₁

De goede oude tijd: ondeugden

Auaritiam omnia uitia habere putabant. Sumptuosus cupidus elegans, uitiosus inritusque habebatur. <...>, is laudabatur.

In hebzucht zaten volgens hen alle ondeugden. Wie veel uitgaf, van alles wilde en veel aandacht voor zijn uiterlijk had, gold als slecht en verwerpelijk. <Wie...>, die werd geprezen.

*₂

De goede oude tijd: deugden

Vestiri in foro honeste mos erat, domi quod satis erat. Equos carius quam coquos emebant. Poeticae artis honos non erat.

Siquis in ea re studebat aut sese ad conuiuia adplicabat, gras-
sator uocabatur.

Het was de gewoonte je op het forum behoorlijk te kleden,
thuis slechts wat genoeg was. Paarden kochten ze voor meer
geld dan koks. De dichtkunst stond niet in ere. Als iemand
zich daarop toelegde of zich aan feestmalen wijdde, werd hij
een leegloper genoemd.

*3

Mensenleven en ijzer

Nam uita humana prope uti ferrum est. Si exerceas, conte-
ritur; si non exerceas, tamen rubigo interficit. Item homines
exercendo uidemus conteri; si nihil exerceas, inertia atque
torpedo plus detrimenti facit quam exercitatio.

Want het mensenleven is haast als ijzer. Als je ermee werkt,
slijt het; werk je er niet mee, dan maakt roest het toch kapot.
Evenzo zien we mensen slijten door werk; wordt er helemaal
niet gewerkt, dan levert nietsdoen en stilzitten meer schade
op dan werk.

EPISTVLAE

Brieven

*Behalve verzamelingen van levenslessen en grappige uitspra-
ken zijn van Cato ook brieven in omloop geweest. Cicero en
Plutarchus maken expliciet gewag van een brief van Cato
aan zijn zoon Marcus. Of de twee elders overgeleverde snip-
pers hieruit afkomstig zijn, is niet bekend.*

*4-5

Niet nader te plaatsen fragmenten

quia saepe utiles uidentur praedonuli

want vaak lijken struikrovertjes nuttig

mansues ad

tam voor...

NIET NADER IN EEN WERK TE PLAATSEN
FRAGMENTEN

Aan Cato worden tal van losse frasen of woorden toegeschreven. Het gaat vaak om grammaticaal of lexicaal afwijkende vormen. Hieronder zijn alleen de letterlijke aanhalingen van Cato en de aan Cato toegeschreven woorden opgenomen; verwijzingen en parafrases zijn achterwege gelaten. De grens tussen beide categorieën is overigens niet altijd helder te trekken. Dat is bijvoorbeeld het geval bij woorden die door de citerende auteur direct in zijn eigen tekst zijn opgenomen en daardoor mogelijk een andere naamval of werkwoordsvorm hebben gekregen. In zulke gevallen heb ik de woorden veelal toch als fragment aangemerkt, met een stilzwijgende aanpassing tot de meest neutrale vorm.

*6-12

In his duobus bellis alteras stipendio agrique parte multati, alteras oppidum ui captum, alteras primo pedatu et secundo

In deze twee oorlogen zijn ze nu eens gestraft met soldij en een deel van hun akkerland, is dan weer een stad ingenomen, dan weer in een eerste en tweede aanval...

quod iter longius arduiusque erat a curia

omdat de weg langer en steiler was vanaf het senaatsgebouw

qui tantisper nulli rei sies, dum nihil agas

...jij die net zolang niets waard bent als je niets doet

caduceatori nemo homo nocet

geen mens doet een gezant kwaad

ueter-nosus quam plurimum bibit, tam maxime sitit

hoe meer een slaapzieke drinkt, des te meer heeft hij hevige dorst

praeda quae capta est uiritim diuisa

de buit die veroverd is man voor man verdeeld...

et in Italia atras capras lacte album habere

...en dat in Italië zwarte geiten witte melk hebben

*13-19

† suapte natio sua separata seorsum

een eigen natie op zichzelf apart

speca prosita, quo aqua de uia abiret

een geultje voorop, waardoor het water van de weg af liep

malitiose istorum † iuratorum <...> uerto ut <...> quod

boosaardig van die mensen die hebben gezworen <...> draai ik dat <...> omdat...

qua mollissimum est adoriuntur

waar het het zachtste is vallen ze aan

sub tela uolantia

onder vliegende projectielen door

malum deligatum, parastatae iunctae

de appelboom vastgezet, de stutten verbonden

audacias

dapperheden

*20-26

aliorum

illorum

naar elders

naar ginds

cloacale flumen

rioolstroom

futare

vaak geweest zijn

ferocit

gedraagt zich wild

fruniscor

frunitum

genieten

genoten

felices arbores

infelices arbores

vruchtdragende bomen

niet vruchtdragende bomen

latitauerunt

ze hebben vaak gebracht

*27-33

mihipte

voor mijzelf

<tum>ultu Macedoniae Etruriam Samnites Lucanos inter se
natinari atque factiones esse

...dat in de strijd om Macedonië Etrurië, de Samnieten en
Lucaniërs onderling in woeling waren en dat er kliekvorming
was

<Po>enorum IIII suf<fetes> <...> <om>nis cohortes, omnis
<qui stipendia merit>auerunt

van de Carthagers vier oppermagistraten <...> alle cohorten,
allen die in dienst waren

moscillis

voor mini-zeden

† properie maris opus est

...is <...> van zee nodig

multam uiuunt

...leven lang

<...>lentis numquam cuiquam <...sup>premam
aduoca<tionem>

nooit iemand <...> laatste bijstand

*34-40

ueterinam bestiam

trekdier

uls

verder

ungulatos

grote ruwe nagels

uerberitare

telkens slaan

uopte

jullie zelf

consiliosus
uictoriosusnooit om raad verlegen
altijd overwinnend

inperabiliter

heersmatig

*₄₁₋₄₇

rare

zelden

rarenter

zelden

his iugeris

op deze morgens (land)

secunde

op gelukkige wijze

putei

putten

tuburchinabundum
lurchinabundumwoestschransend
woestschrokkend

fenoribus copertus est

hij is met schulden overdekt

*₄₈₋₅₄nouissimus
nouissimede laatste
laatstelijk

circumcirca

rondom

praeterpropter

min of meer

solui

ik ben gewoon geweest

dicem

faciam

ik zal zeggen

ik zal doen

recipie

ik zal ontvangen

ostende

ik zal tonen

*55-58

attinge

ik zal aanraken

dice

ik zal zeggen

pluria

conpluria

verscheidene

diee hanc

deze dag

NAWOORD

Evenals de vorige delen van de *Bibliotheca Latina Archaica* is deze uitgave een fragmentenverzameling. De teksten van Cato zijn al in de klassieke Romeinse periode niet meer allemaal integraal overgeschreven. Zo zijn ze geleidelijk verwaarloosd en ten slotte geheel verloren gegaan. Wat rest zijn losse stukjes tekst die geciteerd worden door latere auteurs, vaak vanwege een taalkundige of historische bijzonderheid.

Onderzoekers hebben de fragmenten bij elkaar gezocht en geordend en zo veel mogelijk de structuur van de verloren boeken gereconstrueerd. Dat lukt bij een chronologisch opgezet werk als de *Origines* uiteraard gemakkelijker dan bij sommige andere werken. Bij de fragmenten uit redevoeringen weten we vaak ook iets over de aanleiding en context dankzij mededelingen van de citerende auteur, in veel gevallen Cicero.

Voor de fragmentarisch bewaarde werken van Cato heb ik afzonderlijke, speciale edities aangehouden. Voor de redevoeringen gaat het om: *Oratorum Romanorum Fragmenta liberae rei publicae tertiis curis edidit Henrica Malcovati* (I. B. Paravia), Torino 1967 (3e dr.), blz. 12-97. Voor de *Origines*: *Die frühen römischen Historiker*, Band 1, *Von Fabius Pictor bis Cn. Gellius*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Hans Beck und Uwe Walter (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), Darmstadt 2001, blz. 148-224; en voor de overige werken: *M. Catonis praeter librum de re rustica quae extant, edidit Henricus Jordan* (Teubner), Stuttgart 1967 (herdruk van 1860). Voor alle teksten is tevens gebruikgemaakt van de meest courante en bruikbare editie van Cato's werken door

Otto Schönberger: *Marci Porci Catonis scripta quae manserunt omnia; Marcus Porcius Cato, Vom Landbau, Fragmente, alle erhaltenen Schriften*, Lateinisch-Deutsch, herausgegeben von Otto Schönberger (Heimeran Verlag), München 1980.

Evenals in eerdere delen van de *Bibliotheca Latina Archaica* zijn in principe alleen fragmenten opgenomen die identificeerbare, originele woorden van de auteur bevatten. Een aantal ‘getuigenissen’ (*testimonia*) die slechts indirect naar Cato’s woorden verwijzen, evenals citaten die Plutarchus in het Grieks geeft, zijn daarom niet als teksten opgenomen.

Secundaire teksten uit de Oudheid over Cato en zijn werk zijn waar nodig verwerkt in de toelichtingen, maar worden hier eveneens niet weergegeven. Voor Cicero’s tekst *De senectute*, ‘over de ouderdom’, zie vooral: Cicero, *De kunst van het oud worden*, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink (Athenaeum–Polak & Van Gennep), Amsterdam 2008. Voor Plutarchus’ biografie van Cato zie: Ploutarchos, *Beroemde Romeinen* (...), vertaald en toegelicht door H.W.A. van Rooijen-Dijkman (Athenaeum–Polak & Van Gennep), Amsterdam 2008. De korte schets van Nepos (iets meer dan een pagina) is niet in recente Nederlandse vertaling beschikbaar; de tekst levert echter weinig opzienbarends op.

De fragmenten zijn per werk genummerd. Helaas bleek het daardoor nodig een nieuwe, voor deze uitgave functionele telling in te voeren. Via een omnummertabel kan de lezer zonder veel moeite de andere uitgaven raadplegen.

Voor alle Latijnse teksten geldt dat de spelling en lay-out zijn aangepast en geüniformiseerd volgens het format van de *Bibliotheca Latina Archaica*. Zo wordt systematisch ‘u’ en ‘V’ geschreven (in plaats van ‘u’ en ‘v’, respectievelijk ‘U’ en ‘V’; het Latijn uit de Oudheid kent geen onderscheid tussen ‘u’ en ‘v’) en is het overvloedig kommagebruik uit de teksten van Duitse tekstbezorgers teruggebracht. Verder is hier gekozen voor een aantal ongeassimileerde Latijnse vormen, met name bij de voorvoegsels con- en in- (bijvoorbeeld inpo-

nito en conminuito in plaats van imponito en comminuito), die Cato’s schrijfwijze beter weergeven. Hoewel alle teksten proza zijn, is vaak niet met zekerheid uit te maken of de bewaarde frasen complete zinnen betreffen. Om hieraan recht te doen en om zulke fragmenten meer ‘lucht’ te geven is in die gevallen afgezien van het gebruik van hoofdletters aan het begin van zinnen, tenzij bij namen, en van het gebruik van de enkele punt ter afsluiting ervan.

Verder heb ik in de vertaling aanloop- en uitlooppuntjes gebruikt wanneer fragmenten incompleet zijn, en ook het symbool <...> (‘hier ontbreekt essentiële tekst midden in een fragment of woord’). Plaatsen die de uitgevers markeren met het aloude filologenteken † om onherstelbare tekstcorruptie aan te geven heb ik in de vertaling zo veel mogelijk toch geprobeerd weer te geven.

De plaatsing, volgorde en duiding van fragmenten is vaak een tamelijk hachelijke onderneming, en zo ook in het geval van deze prozafragmenten. In de regel heb ik mij ook hier gehouden aan de verschillende genoemde edities. Wel heb ik geprobeerd de gepresenteerde teksten zo veel mogelijk thematisch te ordenen in kleine, samenhangende groepjes fragmenten. Voor een leeseditie als deze is zo’n ordening van losse fragmenten naar mijn opvatting onmisbaar, al moest ik de zaken soms iets stelliger formuleren dan een strikt wetenschappelijke beschrijving van het materiaal zou vragen.

Ter verduidelijking van de interpretatie is aan het begin van elk fragment een korte, cursief gezette omschrijving toegevoegd. In het geval van een bundeling van fragmenten is dat eerst een korte omschrijving voor het geheel, na een witregel gevolgd door detailomschrijvingen van elk van de navolgende fragmenten (tenzij bij losse woorden en frasen). In veel gevallen is die informatie gebaseerd op expliciete mededelingen in de antieke bronnen die de fragmenten citeren. Over het algemeen houd ik mij ook bij deze omschrijvingen verder aan de interpretatie en analyse van de genoemde uit-

gaven. Waar de duiding hoogst onzeker is, heb ik de omschrijving aangevuld met de woorden ‘onzeker fragment’. Natuurlijk zijn alle fragmenten tot op zekere hoogte onzeker, maar waar dit expliciet vermeld staat, is dat bij uitstek het geval.

Afgezien van de inleidende, inhoudelijke opmerkingen per vers, heb ik geprobeerd de fragmenten literair zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen. Dat betekent voor mij vooral dat ze waar mogelijk voor zichzelf moeten spreken. Zo heb ik ervan afgezien om de context te geven waarbinnen elk fragment door antieke grammatici of andere auteurs is geciteerd. In strikt wetenschappelijke edities geldt het tegenwoordig juist als heilige wet om die context erbij te geven. Het nadeel is dat de authentieke Latijnse fragmenten zo al gauw dreigen te worden ondergesneeuwd door secundair materiaal, zoals in veel Cato-uitgaven inderdaad gebeurt. Om dezelfde reden heb ik afgezien van uitvoerige annotatie. Vaak kon ik in de inleidende omschrijvingen ook enige onmisbare achtergrondinformatie over fragmenten kwijt.

Om ook iets meer van de structuur te kunnen tonen is aan het begin van elk boek een overzicht opgenomen van de oorspronkelijke inhoud en structuur, voor zover hierover duidelijkheid bestaat op grond van de bewaarde fragmenten en de aanwijzingen van antieke auteurs.

De toegevoegde Nederlandse vertaling is uiteraard in proza. Ik heb beoogd de originelen waar mogelijk op de voet te volgen en tevens enig recht te doen aan de archaïsche kleur ervan. Tegelijk heb ik ter wille van de leesbaarheid gekozen voor een tamelijk neutraal en soepel lopend Nederlands. Veel aandacht heb ik besteed aan het respecteren van de woordvolgorde, voor zover die betekenisdragend lijkt.

Voor een Nederlandse vertaling van *De agricultura* (niet in deze uitgave opgenomen) zie: Cato, *Goed boeren*, vertaald door Vincent Hunink (Athenaeum–Polak & Van Genneep),

Amsterdam 1996. Deze uitgave is rond 2005 uitverkocht, waarna de vertaling enkele jaren online heeft gestaan op www.vincenthunink.nl.

Bij het maken van dit boek heb ik als steeds de volledige steun en belangstelling ervaren van uitgever Ivo Gay. Ik dank hem en Zsuzsó Pennings voor de zorgen waarmee zij de hele *Bibliotheca Latina Archaica* hebben omringd. Studio Hanen-geschrei stond vanaf het begin garant voor een fraaie, royale vormgeving van de teksten. Dat deze boekuitgaven nog mogelijk zijn gebleken in het Nederland van de eenentwintigste eeuw stemt mij dankbaar en gelukkig.

Vincent Hunink

OMNUMMERTABEL

De onderstaande tabel bevat een overzicht van de fragmentnummers zoals afgedrukt in deze uitgave (Bibliotheca Latina Archaica v), met daarnaast de corresponderende nummering van andere edities.

FRH = *Die frühen römischen Historiker* (Beck/Walter);
 ORF = *Oratorum Romanorum Fragmenta* (Malcovati);
 Jordan = *M. Catonis praeter librum de re rustica quae extant* (Jordan); Schön. = *Marcus Porcius Cato, Vom Landbau, Fragmente, alle erhaltenen Schrifte* (Schönberger).
 (Zie ook het Nawoord)

ORATIONES

hier	ORF	Schön.	hier	ORF	Schön.
1	17	135	14	30	148
2	18	136	15	31	149
3	19	137	16	32	150
4	20	138	17	33	151
5	21	139	18	34	152
6	22	140	19	35	153
7	23	141	20	36	154
8	24	142	21	37	155
9	25	143	22	38	156
10	26	144	23	39	157
11	27	145	24	40	158
12	28	146	25	41	159
13	29	147	26	42	160

hier	ORF	Schön.	hier	ORF	Schön.
27	43	161	60	85	203
28	44	162	61	86	204
29	45	163	62	87	205
30	46	164	63	88	206
31	47	165	64	89	207
32	48	166	65	90	208
33	49	167	66	91	209
34	50	168	67	92	210
35	52	170	68	93	211
36	56	174	69	94	212
37	57	175	70	97	214
38	58	176	71	98	216
39	59	177	72	99	217
40	60	178	73	100	218
41	61	179	74	101	219
42	62	180	75	102	220
43	63	181	76	103	221
44	64	182	77	104	222
45	65	183	78	105	223
46	66	184	79	106	224
47	68	186	80	107	225
48	71	189	81	108	226
49	72	190	82	109	227
50	73	191	83	110	228
51	74	192	84	111	229
52	75	193	85	112	230
53	76	194	86	113	231
54	77	195	87	114	232
55	80	198	88	115	233
56	81	199	89	116	234
57	82	200	90	117	235
58	83	201	91	118	236
59	84	202	92	119	237

hier	ORF	Schönb.	hier	ORF	Schönb.
93	121	239	126	183	291
94	122	240	127	184	292
95	123	241	128	185	293
96	128	246	129	186	294
97	129	247	130	187	295
98	130	248	131	190	296
99	131	249	132	191	297
100	132	250	133	192	298
101	—	250a	134	193	299
102	133	251	135	195	301
103	134	252	136	200	302
104	136	254	137	201	303
105	137	255	138	202	304
106	138	256	139	204	305
107	139	257	140	205	306
108	146	264	141	206	307
109	147	265	142	207	308
110	148	266	143	208	309
111	152	270	144	209	310
112	153	271	145	210	311
113	155	273	146	211	312
114	158	276	147	212	313
115	159	277	148	213	314
116	161	279	149	215	316
117	173	282	150	217	318
118	174	283	151	218	319
119	176	284	152	221	322
120	177	285	153	222	323
121	178	286	154	223	324
122	179	287	155	224	325
123	180	288	156	225	326
124	181	289	157	226	327
125	182	290	158	227	328

hier	ORF	Schönb.	hier	ORF	Schönb.
159	228	329	170	243	344
160	229	330	171	244	345
161	230	331	172	245	346
162	232	333	173	246	347
163	233	334	174	247	348
164	234	335	175	248	349
165	235	336	176	249	350
166	236	337	177	250	351
167	237	338	178	251	352
168	241	342	179	252	353
169	242	343			

LIBRI AD MARCUM FILIUM

hier	Jordan	Schönb.	hier	Jordan	Schönb.
1	1	356	11	2	374
2	3	358	12	4	376
3	4	359	13	6	378
4	6	362	14	9	381
5	7	363	15	10	382
6	10	366	16	11	383
7	13	369	17	12	384
8	14	370	18	13	385
9	15	371	19	14	386
10	1	373			

ORIGINES					
hier	FRH	Schönb.	hier	FRH	Schönb.
1,1	1,1	1	3,2	3,5	71
1,2	1,2	2	3,3	3,6	72
1,3	1,5	5	3,4	3,7	73
1,4	1,18b	—	3,5	3,8	74
1,5	1,20	22	4,1	4,1	77
1,6	1,21	27	4,2	4,2	78
1,7	1,22	23	4,3	4,4	81
1,8	1,25	25	4,4	4,5	79
1,9	1,26	26	4,5	4,6	80
1,10	1,27	30	4,6	4,7a	83
1,11	1,28	31	4,7	4,7a	83
1,12	1,29	29	4,8	4,8	76
1,13	1,30	32	4,9	4,9	86
1,14	1,31	28	4,10	4,12	90
2,1	2,1	33	4,11	4,13	88
2,2	2,3	34	4,12	4,14	88
2,3	2,4	44	4,13	4,15	89
2,4	2,5	35	5,1	5,2	117
2,5	2,6	62	5,2	5,3	91
2,6	2,9	43	5,3	5,3	92
2,7	2,14	42	5,4	5,3	93
2,8	2,20	48	5,5	5,3	94
2,9	2,23	50	5,6	5,3	95
2,10	2,27	57	5,7	5,3	96
2,11	2,28	53	5,8	5,3	97
2,12	2,31	60	5,9	5,4	101
2,13	2,32	65	5,10	5,5	102
2,14	2,33	66	5,11	5,6	103
2,15	2,34	63	5,12	5,7	104
2,16	2,35	61	5,13	5,8	106
2,17	2,36	64	5,14	5,9	107
3,1	3,4	67	5,15	5,10	108

hier	ORF	Schönb.	hier	ORF	Schönb.
5,16	5,11	109	7,7	7,10	121
5,17	5,12	110	7,8	7,14	126
6,1	6,1	111	7,9	7,15	127
7,1	7,3	112	inc. 1	inc. 1	132
7,2	7,4	113	inc. 2	inc. 2	133
7,3	7,5	116	inc. 3	inc. 3	129
7,4	7,6	118	inc. 4	inc. 5	130
7,5	7,7	119	inc. 5	inc. 6	128
7,6	7,9	120			

DIVERSE WERKEN

hier	Jordan	Schönb.	hier	Jordan	Schönb.
1	1	388	20	21	419
2	2	389	21	22	420
3	3	390	22	24	422
4	1	393	23	25	423
5	2	394	24	26	424
6	1	399	25	27	425
7	2	400	26	28	426
8	3	401	27	29	427
9	4	402	28	31	429
10	5	403	29	32	430
11	6	404	30	33	431
12	7	405	31	34	432
13	8	406	32	35	433
14	9	407	33	36	434
15	10	408	34	37	435
16	11	409	35	38	436
17	12	410	36	39	437
18	18	416	37	40	438
19	20	418	38	41	439

BLA V (CATO)

hier	Jordan	Schönb.	hier	Jordan	Schönb.
39	42	440	49	52	450
40	43	441	50	53	451
41	44	442	51	54	452
42	45	443	52	55	453
43	46	444	53	56	454
44	47	445	54	57	455
45	48	446	55	58	456
46	49	447	56	59	457
47	50	448	57	60	458
48	51	449	58	61	459

BIBLIOTHECA LATINA ARCHAICA

Ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink

I *Muzen, bezing mij. Rome's oudste heldendichten*

Livius Andronicus, *Odyssee*

Gnaeus Naevius, *De Punische Oorlog*

ISBN 978 90 5848 027 9

II Quintus Ennius, *Annalen*

ISBN 978 90 5848 073 6

III Andronicus, Naevius, Ennius, Accius, Pacuvius, *Woeste mensenharten. De eerste tragedies uit Rome*

ISBN 978 90 5848 075 0

IV Lucilius, *Alles holt nu achteruit! Satiren*

ISBN 978 90 5848 083 5

V Cato, *Tegen het moreel verval. Verzamelde proza-fragmenten*

ISBN 978 90 5848 094 1

www.uitgeverij-voltaire.nl

www.vincenthunink.nl

